

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 13 (16)

Київ 2006

УДК 32: 159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 10/05 від 24 листопада 2005 р.)

Редакційна колегія:

С. Д. Максименко, дійсний член АПН України,
д-р психол. наук (гол. ред.);
М. М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. гол. ред.);
В. О. Татенко, *Т. М. Титаренко* – члени-кореспонденти АПН
України, доктори психол. наук; *В. О. Васютинський*,
В. П. Казміренко, *Н. Ф. Каліна* – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук; *Л. А. Найдьонова*,
П. Д. Фролов – кандидати психол. наук

Постановою ВАК України №01-05/9 від 08.09.1999 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

У збірнику вміщено статті за підсумками наукового семінару, проведеного спільно лабораторією соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології АПН України і лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Автори статей досліджують аспекти минулого, сучасного і майбутнього в досвіді особистості, вікові характеристики її життєвих домагань. Під кутом зору герменевтичної парадигми окреслюються нові перспективи розгляду особистісного потенціалу, ідентичності, професійного і сімейного самоздійснення.

Для психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN 996-621-165-4

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2006

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Т. М. Титаренко

ПОТЕНЦІАЛ ПОДОЛАННЯ СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН

Статтю присвячено визначенню специфіки потенціалу подолання як сутнісної характеристики особистісного потенціалу. Проаналізовано відмінності дії психологічних захистів і потенціалу, що проявляється у формі копінг-стратегій. Охарактеризовано копінг-обдарованість та життєстійкість особистості.

Ключові слова: потреба у псевдокаузальності, потенціал подолання, життєві випробування, психологічний захист, копінг-стратегії, копінг-обдарованість, життєстійкість.

Статья посвящена определению специфики потенциала преодоления как сущностной характеристики личностного потенциала. Проанализированы отличия в действии психологических защит и потенциала, который проявляется в форме копинг-стратегий. Охарактеризованы копинг-одаренность и жизнестойкость личности.

Ключевые слова: потребность в псевдокаузальности, потенциал преодоления, жизненные испытания, психологическая защита, копинг-стратегии, копинг-одаренность, жизнестойкость.

The article is devoted to determining the specificity of coping potential as an essential characteristic of individual potential. The differences between functioning of the psychological defenses and potential, which shows itself in coping-strategies, have been analyzed. Coping-talent and individual vitality have been characterized.

Key words: need in pseudocausality, coping potential, life challenges, psychological defense, coping-strategies, coping-talent, vitality.

Актуальність дослідження особистісного потенціалу полягає в переорієнтації сучасної психологічної науки з діагностики та коригування певних відхилень на профілактику можливих несподіванок та створення сприятливих умов для

саморозгортання особистості. Сьогоднішні психологи все більше вірять у саму людину, її природні можливості, її інтенцію до розвитку, ніж у власні “всесильні” методики і прийоми. Вони розуміють, що психологічна допомога стає посправжньому ефективною лише тоді, коли людина сприймається у всій її цілісності, у її власному життєвому світі, у реальному контексті її конкретних життєвих обставин.

Проблема, що розглядається, пов’язана зі спробою потенціалістського погляду на людське життя, намагання зрозуміти природу потенціалу подолання як складової особистісного потенціалу.

Серед найважливіших характеристик людського життя слід назвати його стихійність, яка спричиняє непередбачуваність, принципову непрогнозованість, і, відповідно, неконтрольованість. Людина ніколи не може бути повністю готовою до раптових і несподіваних змін, які пропонує їй сьогоднішня, як би вона не намагалася все відстежувати, контролювати і прораховувати. Більшості з нас важко примиритися з хаотичністю, некаузальністю, стихійністю важливих життєвих подій. Набагато природніше вигадувати собі штучні причинно-наслідкові зв’язки, шукати магічні засоби управління майбутнім, вважати себе фаталістом. Саме потребою у псевдокаузальності і, відповідно, контролюваності, можна пояснити незнищенну популярність гороскопів, ворожінь, ясновачень, чаклунства.

Серйозною обставиною, що пояснює небажання людини бачити повну незалежність від неї несподіваного, інколи підступного плину життя, є страх. Страх опинитися перед чимось новим, незнайомим, незвичним. Страх відчутти себе неозброєним, непередготовленим, незахищеним. Надміру інтенсивний страх може трансформуватися в повну апатію, інертність, відсутність будь-яких бажань, вольовий ступор. Утікаючи від цього страху, витісняючи його, дуже зручно сховатися за міцними внутрішніми захисними мурами, що їх утрировано можна побачити в обсесивно-компульсивних розладах. Якщо ж не вдаватися до невротичних станів, то і в нормі неважко пригадати випадки створення маленьких власних ритуалів, використання забавних амулетів, які мали б захистити нас від поганих новин чи небезпечного розвитку подій.

Страх – це далеко не єдиний спосіб реагування на життєвий хаос. Несподівані перешкоди на шляху до близької вже мети, раптовий часовий цейтнот, зради, природні катаклізми викликають у багатьох людей велике напруження, сильне роздратування, справжню злість, навіть гнів. У такий спосіб також вдається задовольнити потребу у псевдо-каузальності, визначитися з тим, “хто в домі хазяїн”. Так виявляється задушена обставинами суб’єктивність, так людина хоча б емоційно бере життя у свої руки, відчуває, що починає його контролювати.

Мета статті: визначити внутрішні ресурси, які дають людині змогу пережити всі ті випробування, що виникають на її життєвому шляху. Хочеться дізнатися, чому інколи далеко не найсильніша, наймужніша, найрозумніша особа витримує набагато більше, ніж особа, від якої всі очікували чудес витривалості.

Тут варто згадати неоднозначну для сучасної науки постать Чарльза Дарвіна, який майже 150 років тому стверджував, що сутнісним критерієм природного відбору є адаптивність, тобто здатність організму до пристосування. Розвиток, за Дарвіном, іде шляхом екстремізації цієї ознаки. У теорії Дарвіна ми не знайдемо відповіді на питання, чому фізично слабші, але більш цілісні організми мають вищу адаптивність і, відповідно, краще виживають. Але цей факт переконливо констатується.

Хочеться думати, що нестачу фізичної сили, здоров’я, агресивності природа (чи Бог?) якось компенсує. Якби під час еволюції виживали лише найагресивніші та найсильніші, то, безумовно, на світі не було б ані метеликів, ані квітів, ані людей. Щоб вижити і продовжити рід, треба мати якісь інші якості. Важко сказати, якими саме мають бути ці якості для рослинного чи тваринного світу, але щодо світу людського хотілося б це з’ясувати.

Уміння виживати, витримувати, вистоювати, відроджуватися після будь-яких випробувань є однією з ознак наявності в людини певного потенціалу. Д. О. Леонт’єв вбачає шлях до розв’язання проблеми особистісного потенціалу в синтезі екзистенційної психології та культурно-історичної психології Л. С. Виготського з його ідеєю оволодіння власною поведінкою

через опосередкування [1]. Потенціал – це не просто стихійні, спонтанні самовияви, це не гейзер, з якого фонтанують здібності, ідеї або вміння. Потенціал, який хоче проявитися, передбачає наявність неабияких саморегулятивних механізмів, потребує послідовних внутрішніх зусиль.

Принциповим моментом, що уможливорює злиття активності і регуляції в єдину саморегульовану свободу зрілої особистості, стає їх опосередкування певним ціннісним, духовним, смисловим змістом. **Особистісний потенціал**, за Леонтєвим, є інтегральною характеристикою особистісної зрілості, а головним феноменом цієї самої зрілості і важливим проявом потенціалу є самодетермінація особистості, тобто здійснення діяльності за відносної свободи від заданих умов цієї діяльності – як зовнішніх, так і внутрішніх. На думку Леонтєва, поняття особистісного потенціалу вводиться для позначення власне особистісного в особистості. Потенціал прямо не корелює ані з інтелектуальним розвитком, ані з глибиною та змістовністю внутрішнього світу, ані з творчими можливостями. Він є базовою індивідуальною характеристикою, своєрідним стрижнем особистості [1]. На мою думку, потенціал корелює передусім із здатністю долати життєві випробування, не ховаючись від реальності і не втрачаючи власного обличчя.

На жаль, через складні обставини далеко не завжди вдається використати потенціал подолання. Часом розгубленість, страх, біль заважають людині зібратися з думками, зосередитися, мобілізуватися, відчувати свої сили, повірити в можливості і перемогти.

Коли дійсність стає для людини нестерпною і здається, що боротися з нею вже зовсім неможливо, виникає по-своєму теж конструктивний вихід: цю дійсність можна перестати сприймати в реальному світі. Її можна просто ігнорувати, заперечувати, витіснити, викривлювати чи фальсифікувати. Причому відбувається все це дуже швидко, оскільки включається новий режим непомітно для самого себе, неусвідомлено, ніби цілком природно.

Саме цей режим і забезпечують відомі всім **психологічні захисти**, без яких дехто не переживає жодної критичної ситуації. Захисти тимчасово підвищують нашу здатність до виживання, адаптивність, активізуючись завжди, коли нам

погано і бракує сил для протидії. Завдяки їм ми якось пристосовуємося до складних обставин життя, можемо їх перетерпіти без значної дезорганізації свідомості і поведінки, без важкої психосоматизації, без руйнування свого життєвого світу.

Який саме психологічний захист ми обираємо в кожному конкретному випадку? Проекцію, інтроєкцію, витіснення, конфлуенцію? Цілком згодна з Мак-Вільямс, що сама людина не може контролювати цей вибір. Він здійснюється автоматично і залежить від багатьох чинників. Це і темперамент людини, що вдається до психологічного захисту, і її переживання давніх дитячих стресів, і вплив на її вибір типових для її батьків психологічних захистів, і власний, набутий протягом життя, досвід, специфічне навчіння в результаті колишнього використання певних захистів у минулому [2].

Чи завжди психологічні захисти є деструктивними? На мою думку, зовсім ні. У житті кожної людини неодноразово трапляються ситуації, які краще хоча б на початку сприймати крізь призму психологічного захисту, ніж відразу цілком тверезо й об'єктивно. Інша річ, що психологічний захист автоматично підміняє, гальмує дію особистісного потенціалу. Психологічне здоров'я людини, її благополуччя, її зрілість передбачають таку витривалість, мудрість і гнучкість, які дають змогу поступово переходити від неусвідомленого захисного режиму функціонування до усвідомленого наближення до важкої і неоднозначної реальності, до поступового прийняття її.

Треба внести уточнення з приводу неусвідомлюваності, автоматичності психологічних захистів. Чи завжди ми їх не усвідомлюємо, не регулюємо? Погоджуючись із цим поширеним твердженням, слід відзначити, що дедалі більша усвідомлюваність захисного механізму підносить його на якісно новий рівень, зменшуючи дію суто захисну (ту, що захищає від сприймання неприємної реальності) і пробуджуючи дію вчинкову (ту, що цю реальність адекватно сприймає і готова її перетворювати). Саме готовність до вчинку є ознакою переходу від режиму психологічного захисту до режиму прояву потенціалу.

Для позначення саме такої активності використовується один з модних сьогодні термінів – “копінг” (рос. –

“совладание”, укр. – “подолання”, “опанування”, “давання собі ради”). Його було введено в психологію американськими вченими на початку 60-х років минулого століття, щоб підкреслити людську спроможність не лише пасивно захищатися від труднощів, але й активно справлятися з ними [3; 4]. **Копінг** є індивідуальним способом взаємодії людини зі складною життєвою ситуацією відповідно до логіки її розгортання, значущості цих непростих обставин у теперішньому житті людини і її реальних можливостей, ресурсів. Копінг передбачає спробу (як поведінкову, так і когнітивну й емоційну) подолати специфічні зовнішні і внутрішні вимоги, які переживаються як сильне напруження й нібито перевищують наявні ресурси.

Існують різні типи людей, що відрізняються специфічним ставленням до перешкод. Серед них є активні і пасивні, оптимістичні і песимістичні, впевнені і невпевнені, сміливі і боязкі. Активні спираються лише на себе і віддають перевагу конструктивно-перетворювальним стратегіям подолання труднощів. Вони вважають, що завжди контролюють розвиток ситуації, а якщо й не контролюють, то це – тимчасове явище і найближчим часом “усе буде схвачено”. Таких людей називають реалістами й оптимістами, їхня налаштованість, безумовно, сприяє зміцненню потенціалу. Але саме вони не готові, як правило, до прийняття неминучих втрат, до гнучкості і спонтанності за абсолютно несподіваних життєвих обставин. Для них є неприйнятним “залягти на дно” і перетерпіти, перечекати, дати собі час на оновлення. Вони вірять лише в те, у чому впевнені, їхня інтернальність є надмірною, і це перешкоджає їм спиратися на ще не проявлений, латентний потенціал.

Пасивний тип не вважає себе здатним самостійно змінювати або контролювати дійсність. Для таких людей навколишній світ завжди несподіваний, і це не вимагає від них якихось додаткових зусиль. Їхня самооцінка не дуже висока, а світосприйняття радше песимістичне, але вони можуть проявити таку необхідну часом здатність “плисти за течією”, приймаючи те, що пропонує плін життя. І така нібито неконструктивна позиція за певних обставин теж дає змогу розкрити в собі нові ресурси.

Копінг-обдарованість є здатністю швидко і гнучко самостійно обирати як активні, так і пасивні стратегії подолання залежно від ситуації, що склалася, та активізувати внутрішні і зовнішні ресурси, спираючись на наявний особистісний потенціал і вірячи у власні можливості. Обдаровані з цього погляду люди завжди орієнтуються не лише на власні сили, а й на зовнішні можливості, на підтримку ззовні, яку вони вміють запросити й отримати. Головною метою для них стає подолання перешкод без саморуйнації і катастрофічних реконструкцій свого життєвого світу. Кожна перемога на життєвому шляху сприймається копінг-обдарованими особистостями як черговий горизонт для розкриття своїх потенційних можливостей, горизонт для саморозвитку.

Здатність протистояти складним ситуаціям називають стійкістю, міцністю, *життєстійкістю* (*hardiness*). Це поняття нещодавно ввів у науковий обіг С. Мадді, підтримавши пропозицію Кобаса (1998), як операціоналізований аналог “відваги бути” П. Тілліха (1995). За Мадді, життєстійкість є не особистісною рисою, а системою настанов чи переконань, які певною мірою піддаються формуванню та розвитку [4].

На мою думку, навіть якщо життєстійкість і формувалася як система настанов, вона все одно поступово перетворюється на усталену характеристику цілісної особистості і може визначатися як її сутнісний модус. Життєстійкість стає результатом активізації потенціалу подолання і справді розвивається в певних заданих межах. У тих випадках, коли індивідуальний ресурс вичерпано, життєстійкості і самозбереження починає бракувати. Тоді кризова ситуація вимагає повернення до режиму психологічного захисту, що може призвести до невротизації, психосоматизації тощо.

Копінг-стратегії можна визначити як активні, свідомі зусилля, спрямовані на конструктивне опанування ситуації. На відміну від психологічних захистів, їхня головна функція полягає не в адаптації, а в перетворенні і ситуації, і самого себе, тобто в розвитку, у прояву, активізації власного потенціалу.

Хочу проілюструвати цю думку за допомогою глибокопсихологічного фільму славетного режисера Стівена Спілберга “Імперія сонця”. У цій стрічці маленький

британський хлопчик Джим з року в рік долає всі жахи японського концтабору, не лише адаптуючись до нелюдських умов існування, а й розвиваючи в собі відкритість, гнучкість, пластичність, уміння співчувати й допомагати. Навколо нього вмирають дорослі, більш розумні й сильні, а він живе і виживає, стаючи все стійкішим і мудрішим.

Тут доречною буде думка Зенковського про те, що кожна особистість (а особливо дитяча) складається не лише з того, що вже знайшло емпіричне вираження, а й з того, що може бути названо “позаемпіричним”, що не ввійшло в систему емпіричного життя, що приховується в темних глибинах душі. Крім того, що ми фіксуємо в досвіді, є в кожному з нас ще певна природна основа, якій особистість завдячує своєю своєрідністю. Особистість, за Зенковським, є комплексом емпіричного і позаемпіричного, даного і прихованого, вираженого і такого, що ще дремає. Саме тому людина не є тільки даною, вона задана, і перед нею відкрита нескінченна перспектива духовного розвитку [5].

До розуміння потенціалістської природи людини наближається Е. Фромм, особливо коли розглядає базові людські потреби, серед яких важливо виділити потребу в трансцендуванні. Ідеться про творче прагнення піднятися над своєю тваринною природою, стати не творінням, а Творцем, тобто справжнім суб'єктом свого життя.

Важко не помітити і значення екзистенційного аналізу (як європейського, так і американського), без розвитку якого потенціал ще й досі залишався б на узбіччі раціональної академічної науки. Після досліджень Л. Бінсвангера навряд чи хтось заперечуватиме людське бажання подолати обмеженість свого світу, трансцендувати за межі перебування, щоб реалізувати всі можливості свого буття.

Лише звернення до власної сутності, до свого ества, лише актуалізація потенціалу уможливають автентичне життя. На цій позиції ґрунтується й дедалі популярніша в Україні французька екзистенційна психопедагогіка, засновником якої є Андре Роше. На його думку, особистість – це складна система, у якій Я для інших, рольова підструктура, або так звана персона, є лише однією із складових.

Крім персони та деяких інших компонентів, особистість має ядро, яке інтегрує все психічне життя, всі аспекти індивідуальності. Це місце, у якому сконцентровано, заархівовано потенціал особистісного зростання, енергію самостворення. Цей фундамент особистості стимулює динаміку життя завдяки найістотнішому прагненню існувати, бути. Єство – це місце, де зосереджується особиста ідентичність, де закорінені всі позитивні риси, якості, здібності, таланти [6; 7]. Суб'єктність є камертоном, який чуйно прислухається до голосу єства, зважаючи на потреби всіх інших особистісних центрів, їхні реальні, сьогоднішні можливості, наявні ресурси.

Аналізуючи роль складних життєвих обставин у нашому житті, звернімося до прикладу нашого сучасника В. В. Путіна. Він був пізньою і єдиною дитиною в бідній робітничій пітерській сім'ї, ріс у комуналці. Учителі не можуть пригадати про нього нічого особливого, їм запам'яталися лише його ретельність, ранимість, образливість, занижена самооцінка. Ніякого сильного інтелекту чи яскравої індивідуальності не було помічено. Як не було і зовнішньої привабливості, що створювало для нього гострі проблеми, пов'язані із самоідентифікацією, чоловічою ініціацією, заняттям бажаного місця в підлітковій та юнацькій групах. Як пише автор однієї цікавої статті про російського президента, “він ніколи не був харизматиком у жодній із своїх референтних груп і вже ніколи ним не буде” [8]. І все ж, незважаючи на свою життєву історію, дратівливість, нервовість, амбітний конформізм і водночас складності з адаптацією до нових умов чи нових людей, ця людина стала тим, ким вона сьогодні є. Залишається відтак зважати на копінг-обдарованість, наявність прихованих особистісних ресурсів.

Як пишуть Капрара і Сервон, зовнішні обставини можуть пред'являти до людини високі вимоги, забезпечуючи можливості для особистісного зростання. Зіткнення із складностями дає змогу відчути власні сили, змінити уявлення про своє Я. Середовище є результатом вибору. Люди самі обирають умови, у яких проходить чи буде відбуватися їхнє професійне та особисте життя [3].

Певна лімінальність, зумовлена складними життєвими обставинами, дає людині шанс навчитись орієнтуватися

передусім на себе, на власні сили, можливості, потенції. Часткова фрустрованість основних потреб призводить до більшої зануреності в реальність життя, до прийняття цієї непростой реальності, врахування її вимог.

Висновки. Потреба у псевдокаузальності, тобто в прогнозованості, пояснюваності будь-якої несподіванки в житті людини, може розглядатися як один з типових проявів захисної поведінки. Активізація потенціалу подолання істотно зменшує цю потребу, полегшуючи сприйняття реальності такою, якою вона насправді є.

Життестійкість є сутнісним модусом цілісної особистості. Розвиток людства йде шляхом екстремізації життестійкості як ознаки наявності потенціалу. Потенціал подолання драматичних обставин життя визначається передусім змістом, силою, конфігурацією загального особистісного потенціалу, частково ірраціонального, неусвідомлюваного, нерегульованого, а частково усвідомленого, вже проявленого, випробуваного. Та частина потенціалу подолання, яка усвідомлюється, приймається особистістю, починає цілеспрямовано реалізовуватися, навіть стає складовою біографічного проекту. Та ж частина, яка залишається втаємниченою, ірраціональною, лише потенційно може колись увійти в життя, а може й ніколи не актуалізуватися, якщо не буде відповідних умов, що вимагатимуть специфічних надзусиль.

Крім первісного ядра людських здібностей, у тому числі й особистісного потенціалу, що мало залежить від особистих зусиль, є й така його частка, на яку сама людина може активно впливати завдяки силі бажань, вольовим імпульсам, відповідальності, почуттю честі, потребі захистити себе і своїх близьких, вистояти, не зламатися. Коли людина починає вірити у власні потенції подолання, усвідомлювати їх, спиратися на них, вона стає здатною навіть дещо прискорити, активізувати їх втілення в життя і стати по-справжньому життестійкою.

Копінг-обдарованість можна визначити як здатність оперативно і гнучко обирати адекватні ситуації стратегії подолання, активізувати внутрішні й зовнішні ресурси, спираючись на наявний глибинний потенціал і різноманітні зовнішні можливості, підтримку середовища. Успіхи в подоланні сприймаються копінг-обдарованими особистостями як природ-

ний результат власної вчинкової активності, як не випадкова, а прогнозована перемога, наповнена сутнісним смислом.

Той, хто чомусь не вірить у себе, все одно рано чи пізно, потрапивши в критичні обставини, змушений буде виживати і відкривати в собі внутрішні ресурси. Як сказав А. Ейнштейн, “Господь Бог ізощрен, но не злонамерен”. Випробування, на які так багате життя, нерідко стають плацдармом для самопізнання і самозміцнення, хоча базисним механізмом актуалізації потенціалу є все ж внутрішній процес саморозгортання, набуття зрілості.

Література

1. *Леонтьев Д. А.* Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // Учен. зап. каф. общ. психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2002. – Вып. 1. – С. 56 – 65.
2. *Мак-Вильямс Н.* Психоаналитическая диагностика. Понимание структуры личности в клиническом процессе. – М.: Класс, 1998.
3. *Капрара Дж., Сервон Д.* Психология личности. – СПб.: Питер, 2003.
4. *Мадди С.* Теории личности: Сравнительный анализ. – СПб.: Речь, 2002.
5. *Зенковский В. В.* Единство личности и проблема перевоплощения // Христианство и индуизм. – М., 1992.
6. *Persons and their growth. The antropological and psychological foundations of PRH education.* – Canada, 1997.
7. *When life breaks through. The dynamics of PRH helping relations.* – Canada, 2004.
8. *Олейник И.* К психологическому портрету Владимира Путина. – [http://www. forum. msk. ru/files/011129194400. html](http://www.forum.msk.ru/files/011129194400.html)<h3>Штрихи.

© **Титаренко Т. М.**

Н. В. Чепелёва

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

Пропонується тлумачення поняття ідентичності особистості в рамках психологічної герменевтики. Зокрема, показано, що персональна ідентичність може бути представлена як соціокультурна репрезентація, оформлена та організована у вигляді певної

когнітивної наративної структури. Розмежовано поняття персональної (особистої) та особистісної ідентичності. Остання, інтегруючи персональну, соціальну, культурну та національну ідентичності, формується на основі особистої ідентичності, коли людина вибудовує власну історію на основі базових наративів культури, трансформуючи їх відповідно до особливостей власної особистості, подій свого життя, тобто на основі своєї унікальної особистої історії.

Ключові слова: психологічна герменевтика, наратив, особистісна ідентичність, особистий досвід.

Предлагается трактовка понятия идентичности личности в рамках психологической герменевтики. В частности, показано, что персональная идентичность может быть представлена как социокультурная репрезентация, оформленная и организованная в виде некоторой когнитивной нарративной структуры. Разграничены понятия персональной (личной) и личностной идентичности. Последняя, интегрируя персональную, социальную, культурную и национальную идентичности, формируется на основе личной идентичности, когда человек выстраивает собственную историю на основе базовых нарративов культуры, трансформируя их в соответствии с особенностями собственной личности, событиями собственной жизни, т. е. на основе своей уникальной личной истории.

Ключевые слова: психологическая герменевтика, нарратив, личностная идентичность, личный опыт.

The interpretation of notion “individual identity” in framework of psychological hermeneutics has been proposed. In particular, it has been shown that individual identity can be presented as socio-cultural representation, organized as definite cognitive narrative structure. The notions “individual (own)” and “personal identity” are distinguished. The last, integrating personal, social, cultural and national identity is formed on the basis of individual identity. It happens when a man draws up own history using basic cultural narratives and transforming them accordingly to the peculiarities of own personality, events in own life – in other words, on the basis of its own unique history.

Key-words: psychological hermeneutics, narrative, individual identity, individual experience.

Проблема. Процеси розуміння та інтерпретації, за допомогою яких людина усвідомлює, упорядковує та організує власний досвід, впливають на внутрішньоособистісну

узгодженість, забезпечуючи тим самим безперервне відчуття ідентичності. Завдяки означеним вище процесам у людини утворюються стабільні організовані когнітивні структури, які й лежать в основі її ідентичності.

За Еріксоном, особистісна ідентичність – це переживання індивідом себе як цілого, “неперервна внутрішня рівність із собою”, “неперервність самопереживання індивіда”. Як зазначає дослідник, складність осягнення проблеми ідентичності полягає в тому, що тут ми маємо справу з процесом, що локалізований у ядрі не лише індивідуальної, а й суспільної культури, з процесом, який дійсно встановлює ідентичність цих двох ідентичностей [1].

Формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення і спостереження, процес, що протікає на всіх рівнях психічної діяльності. За допомогою цього процесу індивід оцінює себе з точки зору того, як інші оцінюють його порівняно із собою і в рамках значимої для них типології. У той же час індивід оцінює судження інших про нього з точки зору того, як він сприймає себе порівняно з ними і з типами, значимими для нього. Цей процес протікає здебільшого неусвідомлено – за винятком тих випадків, коли внутрішні умови та зовнішні обставини посилюють відчуття ідентичності [1].

Таким чином, ідентичність особистості багато в чому зумовлена культурою, тими культурними зразками, які індивід засвоює в процесі свого розвитку, трансформуючи їх у власні особистісні утворення, що лежать в основі його ідентичності.

Однак серед дослідників немає єдиної думки щодо умов формування особистої ідентичності, її співвідношення з ідентичністю соціальною, хоча більшість із них приймають тезу про “подвійний зміст” будь-якої моделі культури, про наявність у ній двох основних складових – образу світу та образу людини [2].

Мета дослідження: довести, що особиста ідентичність може бути схарактеризована в термінах психологічної герменевтики як наративна конфігурація, що відображає основні параметри Я-концепції особистості.

Особистісна ідентичність (іноді її називають особистою, або персональною) тлумачиться як набір рис або інших індивідуальних характеристик, що вирізняються певною сталіс-

тю або хоча б наступністю в часі і просторі, що дає змогу виокремити одного індивіда серед інших. Інакше кажучи, під особистісною ідентичністю розуміють набір характеристик, який робить людину подібною самій собі та відмінною від інших.

Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, належності до більшої або меншої групи, включеності до якоїсь соціальної категорії. У ній виділяють мовби два різних аспекти розгляду: під кутом зору інгрупової подібності та міжкатегоріальної диференціації [3]. При цьому, однак, більшість авторів дотримується думки, що особистісна ідентичність організована соціально, а отже, як і інші соціальні репрезентації, може бути представлена як когнітивна структура, орієнтована метасистемою соціальних регуляцій [3]. Інакше кажучи, персональна ідентичність може розглядатися як соціокультурна репрезентація, оформлена й організована як певна когнітивна структура.

На нашу думку, такою когнітивною структурою є нарратив, який, з одного боку, є результатом інтерпретації соціокультурного світу і створення на її основі внутрішньої психічної реальності, з іншого – наслідком самоінтерпретації, вираженої в Я-концепції особистості. Саме історія, яку людина “створює”, “пише” протягом усього свого життя, узгоджуючи її з історією країни, культури, суспільства, вписуючи при цьому себе в цей соціокультурний контекст, і дає їй можливість узгоджувати як особисту, так і соціальну ідентичність, відчуті не лише особистісну усталеність, зв’язок між минулим та теперішнім, а й усталеність соціокультурну, можливість адекватно жити й діяти в соціумі.

Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, життєва історія – це соціокультурно зумовлений нарратив, що є складовою Я-концепції (або, за Джемсом, – “мое”). Модель життєвої історії – це модель ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду й виконує винятково важливу роль у визначенні Я. Життєва історія поєднує різноманітні епізоди життя в певний узгоджений патерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими [4]. Інакше кажучи, створюючи протягом усього життя нарративні історії, людина тим самим зберігає відчуття Я, свою особисту та соціокультурну ідентичність. Як зазначає Р. Хараре, уявлення про себе формується і виявляється через історії про себе, що їх створює

людина. Тому розвиток стабільного відчуття ідентичності базується на здатності людини брати участь у діалозі та створювати узгоджені наративи. Діалог, як і будь-яка інша розмова, розвивається в соціокультурному контексті. Тому Я – це вміщений в історичне середовище соціально-культурний конструкт (цит. за [4]).

Таким чином, якщо виходити з характерного для психологічної герменевтики тлумачення особистості як оповідача історій, то в центрі її уваги повинна бути проблема Я. Причому, на відміну від традиційного підходу, який розглядає Я як сутність, котру можна описати, психологічна герменевтика і наративна психологія як невід’ємна її складова наголошують на методах конструювання Я. Іншими словами, їх цікавить не лише природа Я, а передусім як воно говорить, як представлено в дискурсі [5]. І, як наслідок, підкреслюється центральна й конструктивна роль мови у формуванні і структуруванні Я та ідентичності особистості.

Отже, наратив відіграє винятково важливу роль у формуванні ідентичності, котру можна тлумачити як наративну конфігурацію, завдяки якій різноманітні життєві події та епізоди структуруються в єдине ціле, надаючи не лише організованості й впорядкованості життю людини, а й сприяючи усталеному відчуттю себе, своєї особистості. П. Рікер ввів навіть поняття наративної ідентичності, вважаючи, що особистість виявляє своє існування лише в процесі оповідання історій. Як зазначає дослідник, встановити ідентичність – значить відповісти на запитання “Хто це зробив?”, “Хто автор?”. Відповіді на запитання “Хто?” можна, на думку Рікера, лише розповівши історію життя. Об’єктивна історія (тобто зовнішні події) не так багато може сказати про дії цього “Хто”. Тому його ідентичність повинна бути наративною ідентичністю. Таким чином, на думку Рікера, індивіди конструюються в їх ідентичності, створюючи й розробляючи наративи, які стають для них дійсною історією [6].

Крім наративної ідентичності, на наш погляд, можна говорити й про наративну компетентність особистості. Остання перебачає, по-перше, володіння всіма елементами наративної структури, тобто сформованість в особистості наративу як структурного утворення, фрейму, а також наявність “набору” базових соціокультурних наративів, або метанаративів, уміння

розгортати наративні структури у зв'язну розповідь або історію, яка великою мірою базується на культурно зумовлених метанаративах. По-друге, наративна компетентність передбачає вміння побачити за оповіддю, історією іншого його індивідуальний наратив, тобто наративну, а потім й особистісну ідентичність.

Як уже зазначалося, існують певні суперечності між тлумаченням персональної та соціальної ідентичностей. На нашу думку, їх можна подолати, якщо розрізняти особисту (персональну) та особистісну ідентичності. Якщо під першою розуміти сталість рис та характеристик людини, її досить стабільне уявлення про себе як про особу, тотожну самій собі, то особистісна ідентичність має тлумачитися з урахуванням соціокультурного контексту та залученості особистості в цей контекст. Інакше кажучи, особистісна ідентичність формується на основі особистої ідентичності, коли людина вибудовує власну історію на основі базових наративів культури, трансформуючи їх відповідно до власних особистих якостей, подій свого життя, тобто на основі власної унікальної особистої історії. Саме таке розуміння особистісної ідентичності знімає суперечність між персональною та соціальною ідентичностями, на якій наголошує багато дослідників. Можна припустити, що особистісна ідентичність об'єднує, інтегрує особистісну, культурну, соціальну та національну ідентичності. Тобто людина, що володіє особистісною ідентичністю, відчуває неперервність і цілісність власного життя, його узгодженість із життям свого соціокультурного оточення.

Розгляньмо питання щодо шляхів формування особистісної ідентичності, точніше, механізмів формування особистої історії на основі базових наративів культури, або метанаративів.

Як зазначає А. Шюц, соціальний світ переживається людиною як щільна мережа соціальних стосунків, що мають особливу смислову структуру систем знаків та символів, інституалізованих форм соціальної організації, систем статусу та престижу тощо. Значення їх приймається як належне [7]. В індивідуальній свідомості вся ця семіотична мережа оформлена у вигляді буденного знання, що є часто неорганізованим, неструктурованим, а іноді й хаотичним. Якщо наука для

організації знань використовує систему понять, концепцій, теорій тощо, то для буденної свідомості найбільш прийнятною формою організації знань є форма оповідна, тобто наратив. При цьому замість понять буденна свідомість використовує систему типізацій, що існує в культурі та трансформована відповідно до потреб, цілей, особливостей буденних ситуацій кожного конкретного індивіда.

На думку А. Шюца, ці типи в основному сформовані попередниками або сучасниками як придатні засоби пристосування до речей, людей та прийняті групою. Існують ще самотипізації: людина до певної міри типізує свою ситуацію в соціальному світі і ті стосунки, що пов'язують її з іншими людьми та культурними об'єктами. Знання цих типізацій та правил їх використання є невід'ємною частиною соціокультурного спадку. Їх сукупність утворює схему співвіднесення, у межах якої слід інтерпретувати не лише соціокультурний, а й фізичний світ. Її можна використовувати для розв'язання більшості практичних проблем [7].

При цьому дослідник зазначає, що всяка типізація полягає в прирівнюванні рис, релевантних тій конкретній проблемі, меті, заради яких вона була створена, і в ігноруванні тих індивідуальних відмінностей типізованих об'єктів, які цій меті або проблемі нерелевантні. І, таким чином, у кожний момент часу поле повсякденного досвіду виявляється структурованим на різні сфери релевантностей, і саме переважна система релевантностей визначає, що слід розуміти як однакове або рівне за типом, а що – як відмінне [7].

Система релевантностей і типізацій є складовою соціального спадку, вона передається членам певної спільноти і виконує ряд функцій, серед яких А. Шюц виділяє такі:

1) з'ясування, чи є той чи інший факт, подія типовими, тобто чи відповідають вони ситуації, у якій виникли;

2) трансформація унікальних індивідуальних дій унікальних людей у типові функції соціальних ролей, які випливають із типових мотивів і спрямовані на досягнення типових результатів;

3) функціонування для кожного члена групи або співтовариства як схеми інтерпретації та схеми орієнтації, конструюючи для них загальний універсум дискурсу;

4) підвищення ефективності взаємодії членів групи або співтовариства завдяки встановленню відповідності між типізованими схемами орієнтації та інтерпретації. З цією метою застосовуються різноманітні засоби соціального контролю – моральні норми, закони, правила, ритуали тощо.

Соціально схвалена схема типізації та релевантностей є джерелом виникнення схем типізацій та структур релевантностей для кожної окремої людини [7]. На нашу думку, крайнім варіантом такої типізації є центральний міф культури, його раціоналізація у вигляді базових наративів, котрі є провідною схемою самоінтерпретації та самоорієнтації культури, будучи при цьому базою для створення особистих наративів та міфів.

Таким чином на рівні буденної свідомості відбувається процес самотипізації. Остання включає як результат інтерпретації окремою особистістю тих чи інших соціальних, культурних, життєвих подій, так і результат самоінтерпретації. У результаті формується досить стала система типів, що є основою сюжетів та героїв будь-якого індивідуального наративу. Тобто ми запозичаємо з витворів культури типові сюжети типових героїв, однак пристосовуємо їх до нашого повсякденного життя, нашого розуміння як себе, так і навколишнього світу. Як зазначав А. Шюц, людина певною мірою типізує свою ситуацію в соціальному світі і ті різноманітні стосунки, які пов'язують її з іншими людьми та культурними об'єктами [7].

На нашу думку, найбільш прийнятними для буденної свідомості формами існування типізацій є наративи, які відбивають типові життєві ситуації та способи реагування на них у так званих типових сюжетах. Ці сюжети можуть бути зафіксовані тими чи іншими способами в культурі, зокрема в літературі, творах кіномистецтва, засобах масової інформації тощо. На їх основі формуються типові індивідуальні сюжети, які й фіксують базові наративи особистості.

Розглянемо у зв'язку із цим як формується новий досвід людини у конкретних буденних ситуаціях, з якими вона стикається протягом свого життя. Якщо ми стикаємося із звичними ситуаціями, то ми, як правило, інтерпретуємо їх майже автоматично, не замислюючись. Це відбувається завдяки накладанню на такі ситуації типових схем та сценаріїв, які

відображають найбільш поширені сюжети людського життя. Зазвичай, щоб розв'язати типові проблеми в типових ситуаціях, ми використовуємо засвоєний раніше культурний зразок, який містить “рецепти” типового розв'язання типових проблем. Якщо ж людина потрапляє в незвичну ситуацію, особливо критичну або травмуючу, то звичні схеми та сценарії, типові сюжети не спрацьовують. Такі ситуації часто потребують напрацювання нових схем інтерпретації та орієнтації, які допомагають переосмислити власний досвід та виробити адекватний стиль поведінки в них.

Як зазначає А. Шюц, стикаючись у досвіді з чимось дотепер невідомим, таким, що виходить за межі нашого буденного знання, ми починаємо процес дослідження. Насамперед ми визначаємо новий факт, намагаючись уловити його смисл. Потім ми крок за кроком трансформуємо нашу загальну схему інтерпретації світу таким чином, щоб новий факт та його смисл стали сумісними й узгодженими з усіма іншими фактами нашого досвіду та його смислами. Так ми розширюємо та перебудовуємо наш запас досвіду [7].

Отже, можна припустити, що в процесі життя базовий наратив, який є засобом фіксації не лише досвіду особистості, а і її ідентичності, весь час трансформується, поповнюється новими фактами, переосмислюється та переструктурується під впливом різноманітних подій, які, у свою чергу, осмислюються та включаються в особистісний досвід у вигляді різних історій. Інакше кажучи, базовий наратив є відкритим твором, що завершується лише після завершення життя особистості.

Таким чином, стикаючись із новими, незвичними, складними ситуаціями, можна спробувати включити їх у старі концептуальні та наративні структури (це можливо за умови, коли старі й нові ситуації мають схожі риси), однак така спроба може виявитися невдалою і викликати ще більше напруження і навіть певну дезадаптацію особистості. У таких випадках більш продуктивним шляхом є вибудовування нових схем та сценаріїв за допомогою двох основних механізмів розуміння та інтерпретації особистого досвіду – семіотичного та комунікативного [8].

Робота семіотичного механізму полягає в тому, що починає трансформуватися старий тезаурус за рахунок

формування нових значень, що дає змогу визначити нові денотати. Це сприяє кращому розумінню (означенню) того, що відбувається. Потім, коли новий тезаурус вибудовано, відбувається, з одного боку, структурування ситуації, а в багатьох випадках її переструктурування відповідно до нового тезаурусу, з іншого – процес розуміння нових ситуацій на основі нової концептуальної структури сприяє створенню нових концептуальних схем, розширюючи тим самим ментальний досвід особистості. Ці схеми включаються в наявні структури досвіду і починають діяти як інтерпретативні схеми в типових життєвих ситуаціях.

Дія комунікативного механізму виявляється в тому, що нова ситуація проговорюється у внутрішньому та зовнішньому мовленні. При цьому на першому етапі її осмислення людина намагається використовувати наявні в досвіді наративні структури, типові сюжети, сценарії тощо. У деяких випадках це спрацьовує, коли, з одного боку, нова ситуація має схожі риси з типовими ситуаціями, з іншого – якщо особистість має достатньо багаті наративні ресурси, що дає змогу пристосувати їх до нової ситуації. Однак частіше розуміння нової ситуації та її адекватна інтерпретація потребують створення нових наративів, які, не порушуючи базовий наратив (особистісну ідентичність), вбудовуються в загальну історію життя особистості. Хоча бувають такі ситуації (наприклад, ситуація гострої кризи), які повністю руйнують базовий наратив і необхідна складна внутрішня робота, як правило, із залученням спеціаліста, котра й допомагає вибудовувати нову наративну систему, по суті, нову особистісну ідентичність.

Як правило, нові наративи створюються в процесі внутрішнього та зовнішнього проговорювання на основі нових ментальних утворень (тезаурусів, схем, концепцій тощо). Причому нові наративні утворення, з одного боку, використовують новостворені ментальні структури, з іншого – спираються на базові концепції особистості (насамперед Я-концепцію) та на її базовий наратив. Причому саме ці, вже наявні, утворення відіграють вирішальну роль у процесі усвідомлення нового досвіду. Так, наприклад, якщо особистості притаманна негативна Я-концепція, яка може відповідати базовій наративній темі (лейтмотиву) “Я – невдаха”, то й нові

нарративні утворення незалежно від особливостей незвичної ситуації будуть будуватися на основі цих особистісних утворень. Інакше кажучи, хоча для осмислення нової ситуації й вибудовуються нові концепти, однак основний її сенс, який видобуває особистість у процесі інтерпретації, як правило, відповідає сенсу базових складових особистості. Тому нові ситуації замість того, щоб трансформувати особистісний досвід, часто лише підкріплюють уже наявний досвід, тобто базові ментальні конструкти особистості, що вже склалися.

І лише на основі досить складної та напруженої внутрішньої роботи можна трансформувати особистісний досвід і вже на його основі по-іншому осмислювати нову ситуацію. Тобто, якщо вдасться відійти від усталених особистісних утворень, як правило, за допомогою іншого, діалогу з ним, то старий нарратив починає руйнуватися, оскільки новий досвід вступає у конфлікт з наявними базовими структурами особистості. При цьому текст базового нарративу (або нарративів) втрачає свою цілісність (а іноді й зв'язність), завершеність і особистість починає складну внутрішню роботу з його відновлення або трансформації. При цьому розв'язати внутрішній конфлікт, що виник у результаті необхідності осмислення нової ситуації, можна двома шляхами: або новий досвід може бути відкинуто й відновлено старий нарратив у всій його цілісності та завершеності, або ж він переосмислюється, трансформується, наповнюється новим смыслом. У результаті відбувається переструктурування, трансформація особистого досвіду і вибудовується новий текст, новий нарратив, який відповідає як змінам ситуації, так і особистісним змінам.

Величезну роль у створенні нових нарративних утворень відіграють культурні метанаративи, які дають змогу не лише успішніше створювати нові нарративи, а й перешкоджають втраті культурної та соціальної ідентичності особистості.

Слід також зазначити, що в процесі осмислення особистого досвіду, а отже, і формування особистісної ідентичності, величезну роль відіграє діалог – як зовнішній, так і внутрішній. Можна навіть говорити про принципову діалогічність цього процесу. Тільки діалог дає змогу особистості рухатися в просторі свого особистого досвіду, формуючи нові концептуальні схеми та нарративні структури, а отже, і

розвиваючись. Якщо немає діалогу, то наратив може редукуватися до особистого міфу, що є утворенням, за визначенням, не діалогічним. Це призводитиме до стагнації особистості, призупинення особистісного зростання, оскільки міф, як правило, не спонукає людину до пошуку нових розв'язків нестандартних проблем, не сприяє розумінню нової ситуації, посилюючи тим самим напругу, призводячи до кризи і навіть особистісної дезадаптації

Висновки. Отже, як зазначає Дж. Ф. Б'юдженталь [9], у нашому суб'єктивному житті ми вирішуємо завдання довжиною в життя зі створення світу та визначення нашого місця в ньому. Із багатьох джерел ми збираємо матеріали для цієї монументальної роботи зі структурування життя. Наші батьки, брати, сестри, родичі, друзі, вчителі, засоби масової інформації та багато іншого постачають матеріали, але кожна людина наодинці виплітає свій візерунок існування.

Література

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996.
2. Белинская Е. П. Временные аспекты “Я”-концепции и идентичности // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140 – 147.
3. Павленко В. И. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопр. психологии. – 2000. – № 1. – С. 135 – 142.
4. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. – СПб.: Питер, 2003.
5. Crossley M. L. Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning. – Philadelphia: Open university press, 2000.
6. Рикер П. Время и рассказ. – М. ; СПб.: Университетская книга, 1998. – Т. 1. Интрига и исторический рассказ.
7. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. – М.: РОССПЭН, 2004.
8. Чепелева Н. В. Психологічні механізми розуміння та інтерпретації особистого досвіду // Проблеми психологічної герменевтики / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – С. 63 – 71.
9. Б'юдженталь Дж. Ф. Предательство человечности: миссия психотерапии по восстановлению нашей утраченной идентичности // Идентичность: Хрестоматия. – М.: Изд-во Моск. психол. -соц. ин-та; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЕК”, 2003. – С. 233 – 256.

© Чепелева Н. В.

ОСОБИСТІСНІ ДОМАГАННЯ ЯК КУЛЬТУРНА РЕАЛЬНІСТЬ

Пропонується аналізувати соціокультурний контекст конституювання особистісних домагань як простір стосунків зі значущими іншими: досвід яких приймається апофатично (Бог, Герой, Харизматичний Лідер); досвід яких викликає особистісну довіру (цінності, ідеали, особистісні зразки). Припускається, що радикальні культурні зміни руйнують топографію стосунків зі значущими іншими і, породжуючи культурний вакуум, блокують особистісні домагання.

Ключові слова: домагання, антропологічний сценарій, значущі інші, культурний вакуум.

Предлагается анализировать социокультурный контекст конститирования личностных притязаний как пространство отношений со значимыми другими: опыт которых принимается апофатически (Бог, Герой, Харизматический Лидер); опыт которых вызывает личностное доверие (ценности, идеалы, личностные образцы). Предполагается, что радикальные культурные изменения разрушают топографию отношений со значимыми другими и, порождая культурный вакуум, блокируют личностные притязания.

Ключевые слова: притязания, антропологический сценарий, значимые другие, культурный вакуум.

It has been suggested to analyse socio-cultural experience of personal demands' institutionalization as a space of relations with significant others: their experience is assumed apathetically (The God, The Hero, The Charismatic Leader), their experience cause personal trust (values, ideals, personal patterns). It is supposed that radical cultural changes destroy the topography of relations with significant others and, causing cultural vacuum, block personal demands.

Key-words: demands, antropological scenario, significant others, cultural vacuum.

Проблема. За спостереженнями методологів та істориків науки, сучасне гуманітарне знання, рухаючись у напрямі десубстанціалізації та деесенціалізації, поступово втрачає інтерес до традиційних філософсько-психологічних стратегій

аналізу – зокрема таких, як виявлення та інтерпретація сутності того чи іншого явища. Натомість усе більше привертають увагу феномени, що належать сфері людського існування.

Цей поворот не тільки данина і, мабуть, не стільки данина феноменолого-екзистенційній традиції, звернення до якої є природним для науки, котра змушена розвиватися в кризовій та посткризовій ситуаціях, що є тлом і простором її власного існування. Адже, як відомо, граничні, кризові, лімінальні явища є базовою проблематикою в екзистенційному аналізі. Проте суспільна криза зробила цей поворот лише більш швидким, виразним і, можливо, радикальним, тим самим наблизивши вітчизняну науку до легітимізації у вітчизняному науковому просторі основних тенденцій сучасного гуманітарного дискурсу.

Зсув інтересу до відносно нової для вітчизняної науки проблематики можна інтерпретувати і як усвідомлення обмеженості власних практик наукової ідентичності, і як спробу подолати кризові симптоми введенням нових стратегій дослідження, і як модерне проектування життєвого світу.

До феноменів, що належать сфері людського існування, можна віднести і домагання. Тому головне завдання даного дослідження автор вбачає у виявленні можливої методологічної традиції, яка б дала змогу інтерпретувати здійснення феномена особистісних домагань.

Відповідно, *мета статті* трансформується в аналіз соціокультурного контексту здійснення домагань як поля стосунків зі значущими іншими.

Існує принаймні декілька основних тенденцій аналізу та інтерпретації феномена особистісних домагань. Європейську культуру буквально пронизує підозра в гріховності людських домагань. Людина, якою володіють бажання, у цій традиції розглядається як істота позараціональна, керована інстинктами, страстями, непрозора та спонтанна. Загальну тональність цієї традиції можна відшукати в християнстві, яке побудувало теологію спасіння та увесь свій грандіозний сценарій на спокутуванні людиною провини гріховних домагань.

Проте цей гріх, на думку християн, лише відображає глибинну гріховну сутність людини. Як відомо, саме навколо її приборкання вибудовується земна історія, на ній фактично

тримається культурна дисципліна людства. Будь-які спроби створення земних людських смислів, ідеалів, цінностей, усі раціональні домагання людини проголошуються сучасними теологами, як і тисячу років тому, ідолопоклонством, гординею, домаганнями замінити Бога та зараховуються до ієрархії основних людських гріхів.

Психологічна напруга пристрастей, бажань та волі в події гріхопадіння робить цю інтригу рівнозначною очікуванням Страшного Суду і фактично розпинає людину між двома екзистенційними світами, вводячи часові горизонти їх переживання: минуле, яке несе в собі проблему загублених, невикористаних можливостей, що трансформується в почуття провини, і майбутнє, яке бентежить своєю непередбачуваністю, смисловою невизначеністю й обертається на передчуття тривоги.

Певним чином означеній лінійній перспективі підпорядковується і через неї знецінюється земне, сучасне, тут-і-тепер, існування людини. (Адже загальновідомо, що протиріччя між Імперією та Пустинею, земним та небесним існуванням людини є одним з базових протиріч релігійного світогляду).

Проте в європейській культурі є інша модальність слова “бажати”, представлена в українській мові словом “воліти”. І це поняття – воління, спонукання, жадання – відтіняє продуктивну особливість людського хотіння-воління, яке пов’язане з традицією розглядати його не тільки як безумовний, природний потяг, іраціональний та несвідомий, а і як могутню креативну силу, в реалізації/розгортанні якої людина досягає самотожності та автентичності.

Як стверджував М. Мамардашвілі, єдине, що належить людині в цьому світі, – це свобода і влада розпоряджатися собою, своїми намірами та прагненнями, які, власне, й утворюють особистісний пафос людини, зв’язують її в дещо більш-менш ціле і задають її долю попереду неї самої [1, с. 43].

У класичному психологічному дискурсі ці, у певному розумінні, протилежні тенденції представлені: а) різними варіаціями психоаналітичної традиції, яка розглядає людину як істоту, що бажає, і на цьому базовому засновку вибудовує топологію психіки людини та всю психоаналітичну практику,

центральною проблемою якої стає вирішення конфліктних стосунків свідомого Я і несвідомих, спонтанних волінь людини; б) гуманістичною традицією, яка бачить у людині істоту, що захотіла і змогла оволодіти власними бажаннями, досягнувши при цьому свободи самореалізації та самоздійснення.

Зрозуміло, що обидві тенденції, як і будь-яке інше протиставлення, мають умовний характер. Що витоки їх обох можна відшукати в події гріхопадіння, яка утримує в собі всі можливі варіанти інтерпретації. Що обидві інтерпретації в процесі взаємоіснування впливають одна на одну, взаємоперетинаються, перехрещуються, доводячи, урешті-решт, що гріховна людина тільки за устремлінням своїм, енергією та бажаннями, які передбачають постійні зусилля, може наблизитися до Бога, тобто до довершеності [2].

Наявність цих двох тенденцій в історико-культурній перспективі осмислення та інтерпретації феномена домагань надає виразності прихованій “амбітенденції людського хотіння” [3, с. 144]. Розщеплення людського бажання, за К. Юнгом, розпочинається з незгоди людської волі із самою собою, яка, на думку І. Канта, є здатністю визначати саму себе до звершення вчинків. “*Tolle voluntatem propriam et tolletur infirmus – истреби волю собственую и да истребится ад*” (А. Блаженний).

Пластичність людського бажання знаходить своє визначення, свої символічні межі та координати в культурному контексті, що конститується в традиціях, культурних заборонах та дозволах, ритуалах, різних інституціях, які структурують, неволять, спрямовують їх енергію.

Суспільства та культури задають, пропонують людині всю наявну множинність власного символічного існування, артикульований та неартикульований досвіди. Зрозуміло, що можливості долучення до цього символічного досвіду для кожної людини є різними та обмеженими. З прадавніх часів у різних суспільствах та різних культурах долучення до знань регулювалося, монополізувалося, створюючи таким чином суспільну ієрархію, кодифікуючи спосіб та стиль життя людини.

Проте культурне буття з огляду на свою символічну множинність, непрозорість має певну автономію. За висловом П. Рікера, “символ породжує думку”. Це означає, що найважливішим у будь-якому символізмі є не його прямиий

однозначний смисл та значення, а те, як, за яких умов він узагалі зберігається, існує в культурі, як відбувається його осмислення, трансформація, тобто, власне, його функціонування. Тому головна мета аналізу трансформується в спробу зрозуміти, з'ясувати, як контекст згортається в добрі та злі вчинки, розумні та божевільні думки, успішні та втрачені біографії. На перетині яких імпульсів, “ритмічних вузлів”, розломів вибудовується складна і рухлива тканина людського бажання, яке втілюється в утопічну мрію, конструктивний проект, художній маніфест. І чому саме ці, такі, а не інші бажання, домагання скеровують порухи людини в різних культурах.

У пошуках відповідей на ці запитання сучасні гуманітарні дослідження зміщують ракурс аналізу на взаємопроекування, взаємоперетинання, інтертекстуальність та інтерсуб'єктність смислоутворення особистісних домагань. Поле типових для людини (культури, суспільства) стосунків з іншими, фантазії, імаго, батьківські сценарії, стереотипи, особистісні зразки, на яких ці стосунки вибудовуються та переживаються, інтерпретуються як простір індивідуалізації та персоніфікації. У зону аналізу потрапляє зустріч людини з власним досвідом, який стає простором реінтерпретації та діалогу. Як відомо, ідеальне взаєморозуміння є неможливим навіть у спілкуванні людини із самою собою [4]. Адже світ не є простим засобом, чистою можливістю досягнення устремлень людини, не є прозорим для її бажань. Світ існує і рухається за своїми власними законами, чинить опір, утримує в собі ризик, сповнений інших людей, які так само воліють, бажають, прагнуть. Він збитковий, амбівалентний, принципово не даний, а заданий і є зосереддям усіх причинних зв'язків універсуму.

Учені британської школи об'єктних відносин (Е. Самуелс, Д. Девіс, Ш. Салман та ін.) вважають головним у процесі конституювання людських бажань та волінь емоційні стосунки з іншими, зі значущими іншими. Особистісні конфлікти, супутні страхи, туга та хандра, що супроводжують людину в її домаганнях, часто, на їх думку, пов'язані лише з вузькістю інтеріоризованих зразків та настанов. Побудова конструктивних стосунків з іншими, вдала інтродекція цінностей, ідеалів та настанов, за рахунок чого відбувається збагачення власного досвіду, приводять до зникнення цих симптомів [4].

Хто такі значущі інші? Значима поведінка має ритуалізований характер, тобто вона визнається за поведінку правильну, таку, що заслуговує на довіру (Ю. Лотман). Отже, це ті, хто викликають довіру.

Значущі інші – такі як Бог, Геній, Харизматичний лідер – визначаються апофатично. Їхній досвід відрізняється містичністю, закритістю сакрального світу. Проте до нього прив'язуються “ритмічні вузли історії” (П. Рікер), антропологічні сценарії та динаміка соціалізації [2].

Соціальна довіра конституюється єдністю суспільного (кланового) та інтимного. Західні та східні стратегії конструювання соціальної довіри базуються на різних, майже протилежних засадах. Проте процес індивідуалізації, рух людини в напрямі здійснення власних домагань передбачає і активне протистояння соціальним, культурним нормам. Аналізуючи такі феномени, як безумство, хвороба, злочинність та сексуальність, М. Фуко дослідив практики відлучення, ізоляції та знищення людини, з'ясувавши, що в основу їх покладено покарання за незгоду з домінуючими владними дискурсами, які у своїх вимогах знищували здатність людини до самовизначення.

Відомо, що в середні віки, приміром, причини безумств людини шукали в духовному та соціальному просторі. Модерні культури західного індивідуалістичного зразка зміщують відповідальність на саму людину. Безумовні соціальні цінності, які культивувалися сторіччями і фактично задають її сучасний соціальний ритм – бажання самоствердитися, досягти індивідуального успіху, зберегти особистісну незалежність, самодостатність, сприяють, на думку А. Ленгле і В. Франкла, вияву нарцистичних тенденцій у сучасній культурі, створюючи зони ризику та смислового напруження.

Вважається, що прагнення успіху як “певного результату цільової інтенції бажання” (Х. Плеснер) – ознака модерних суспільств. Традиція становлення та визнання індивідуальної самоцінності започатковувалася на Заході вже за часів античної Греції, де право на особисту істину, гідність, ініціативу доводилося публічно на Агорі, в театрі, суді. Сучасні історики (А. Зайцев) навіть вважають, що однією з головних причин розквіту античної культури був її агональний (змагальний) характер, її

соціально-психологічна настанова на особистісний успіх, яка соціально та психологічно підтримувалася і схвалювалася.

Проте, щоб задовільнити власні амбіції, отримати владу, багатство, перемогти ворога, людина завжди укладала угоди – з Богом, з Дияволом, із самою собою. “І за все це змушена була платити – першородною худобою, неприйняттям чужих богів і культом єдиного Адона, відмовою від брудної їжі, виключенням жінки, а в найбільш драматичні часи – і власним життям... Але чому? Тому що в сакральному світі існує тотожність, яка йде врозріз із профанною, емпіричною реальністю, де баран не тільки не ідентичний людині, він не є рівним іншому баранові... І тут всупереч усьому сакральний світ пред’являє трансцендентальні претензії світу емпіричному, адже в ньому виникли неможливі вимоги однакових гир та мір ваги до цілком абстрактних речей” [5, с. 58].

Природність культури для людини, інкорпорованість її в людську свідомість та несвідоме не дають можливості особистості дистанціюватися від особистісного культурного досвіду світопереживання та світосприйняття, усвідомити конфліктні зони власної культурної ідентичності. Якщо у своїх домаганнях людина “переростає” власну культуру, яка не здатна більше ставити перед нею цілі, що були б достойними її зусиль, а пересуди, стереотипи, снобізм або якісь інші мотиви, настанови заважають їй психологічно, інтелектуально, емоційно увійти в іншу культуру, вона потрапляє в “стан культурного вакууму”, тобто втрачає смисл у стосунках зі значущими іншими, з власною культурою [6].

Відома британська дослідниця М. Мід, спостерігаючи традиційний уклад індійців, що вступили в контакт із ринковою цивілізацією, писала: “Процес, коли група дикунів просто втрачає стимули до напруження власних сил і тихо вмирає з голоду на берегах рік, де як і завжди повно риби, видається настільки дивним, настільки чужим природі суспільства, що хочеться назвати його патологічним... Проте це, як правило, і відбувається з народами під впливом нав’язаних їм ззовні різких насильницьких змін” [там само, р. 486].

Однією з головних стратегій подолання культурного вакууму, наслідком якого стає відчуження людини від власного способу існування, може бути реінтерпретація власного досвіду

на підставі побудови конструктивних стосунків з іншим культурним досвідом.

Висновки:

Соціокультурний контекст розгортання/здійснення особистісних домагань може бути представлений як простір стосунків зі значущими іншими.

Радикальні культурні зміни руйнують топографію стосунків зі значущими іншими і, породжуючи культурний вакуум, блокують особистісні домагання.

Однією з продуктивних стратегій подолання стану блокування особистісних домагань як наслідку кризи культурної ідентичності може бути конструювання соціокультурного простору соціальної довіри.

Література

1. *Мамардашвили М. К.* Картезианские размышления. – М.: Изд. группа “Прогресс – Культура – Алетейя”, 1993.
2. *Хоружий С. Н.* Феноменология аскезы. – М. Изд-во гуманитарной л-ры, 1998.
3. *Юнг К. Г.* Либи́до, его метаморфозы и символы. – СПб.: Питер, 1994.
4. *Руткевич А. М.* Психоанализ. – М.: Наука, 1997.
5. *Касавин И. Т.* Познание как иносказание. Человек после крушения вавилонской башни // *Вопр. философии.* – 2001. – №11. – С. 58–61.
6. *Goldenwezer A.* Antropology. – London: Routledge, 1937.

© **Лебединська І. В.**

ЖИТТЄВІ ДОМАГАННЯ І ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ

К. О. Черемних

ЖИТТЄВІ ДОМАГАННЯ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Аналізується сутнісна специфіка професійних домагань особистості як механізму її професійного самоздійснення. Обґрунтовується необхідність і можливість цілеспрямованого дослідження впливу життєвих домагань на професійну ідентифікацію особистості.

Ключові слова: професійне самоздійснення, професійні домагання, час життя, моделі організації часу життя, особистісна модель організації професійної діяльності, професійна ідентифікація.

Анализируется сущностная специфика профессиональных притязаний личности как механизма её профессионального самоосуществления. Обосновывается необходимость и возможность целенаправленного исследования влияния жизненных притязаний на профессиональную идентификацию личности.

Ключевые слова: профессиональное самоосуществление, профессиональные притязания, время жизни, модели организации времени жизни, личностная модель организации профессиональной деятельности, профессиональная идентификация.

Essential specific character of professional aspirations as a professional self-achievement mechanism has been analyzed. Necessity and possibility of special investigation of influence of life aspirations on personality professional identification has been grounded.

Key words: professional self-achievement, professional aspirations, life time, models of lifetime organization and professional identification.

Проблема. Зазвичай більша частина життя людини так чи інакше пов'язана з професійною діяльністю. Проте для одних

професія – це покликання, для інших – спосіб заробітку, для третіх – заповнення порожнечі життя чи просто розвага... Кожний отримує від професії стільки, скільки в неї вкладає, а вкладає те, що очікує отримати. Сподівання, бажання, мрії, ідеї, які наповнюють наше життя, переломлюючись крізь призму внутрішніх і зовнішніх умов, оформлюються в систему життєвих домагань. Домагання є своєрідною операціоналізацією смислу життя – його творчою проекцією у світ. Зміст, масштаб та переважна спрямованість самої системи життєвих домагань (назовні або всередину), а також те, які саме домагання людина покладає на професійну діяльність, визначають смисл професії і її значущість у житті людини. Саме питанням проекції життєвих домагань у професійну сферу життя людини та впливу цієї проекції на її професійне самоздійснення і присвячується дана стаття.

Мета статті: обґрунтування необхідності цілеспрямованого дослідження впливу життєвих домагань на професійну ідентифікацію особистості.

Проблема професійної самореалізації особистості завжди викликала інтерес дослідників. Традиційно ракурси її розгляду визначалися концентрацією уваги науковців навколо питань вибору професії, професійної придатності та відбору, особистісних факторів продуктивності професійної діяльності тощо. Тобто професійна самореалізація розглядалася в цільовому локальному контексті, у масштабі системи діяльності і поставала, по суті, як процес найбільш можливого прикладання власних потенцій до зовнішніх цілей і завдань у межах готової, визначеної самою діяльністю професійної ролі. Проте останнім часом трактування проблеми зазнало суттєвих змін. Сьогодні поряд із професійною самореалізацією з'являється поняття професійного самоздійснення (як складової самоздійснення особистісного), основним змістовим навантаженням якого є акцентування на розгляді професійного життя людини в єдності із загальними векторами її життєвого шляху (життєвими цілями, цінностями, смислами). Такий підхід дає змогу враховувати активну участь особистості у вибудовуванні образу професіонала на основі особистісного смислу професійної діяльності, привертає увагу до створення людиною

власної професійної ролі. У сучасних дослідженнях професія співвідноситься з такими питомими поняттями, як “життєва справа” (І. П. Маноха), “біографічний проект” (С. В. Магун), індивідуальний досвід (О. М. Лактіонов), час життя (К. О. Абульханова-Славська), вираження суб’єктності особистості через вчинковість (В. О. Татенко), життєві домагання (Т. М. Титаренко) [1–6]. Розглядаючи професійне самоздійснення як особистісне самоздійснення в професії, ми отримуємо нові (насамперед часові) межі розуміння професійного потенціалу особистості та, головне, нові масштаби цілей і завдань, якими детермінується професійна творчість, нові рівні професійної ідентифікації.

Найбільш перспективним, однак досі найменш розробленим аспектом проблеми самоздійснення особистості в професії нам видається дослідження проєкції життєвих домагань у професійну сферу життя людини. Така позиція зумовлюється тим, що саме життєві домагання як соціально-психологічний механізм самоздійснення особистості є тією формою творчого, продуктивного розгортання особистісного потенціалу в зовнішньому світі, яка уможливує втілення внутрішніх смислів у зовнішніх цілях та енергетизує рух особистості в напрямі їх досягнення шляхом постановки і вирішення відповідних (реалістичних) завдань. “Об’єктом домагань є не абстрактні уявлення, а емоційно забарвлені проєкції у завтрашній день своїх сьогоднішніх прагнень” [6, с. 144].

Втілюючись у конкретних цілях та завданнях, смисл життя оформлюється в різні напрями зовнішньої активності. Самоздійснення як процес розкладається на виміри відповідно до сфер життя, які людина виокремлює для себе, та реалізується в межах значущих для неї ролей. А отже, життєві домагання, реалізація яких пов’язується людиною з професією (найбільш інституціоналізованою, традиційною формою суспільної активності та однією з найбільш значущих соціальних ролей), є механізмом реалізації смислу життя через втілення його у смислі професійної діяльності. Саме тут слід наголосити на тому, що наявність особистісного смислу професійної діяльності, пов’язування з професією власних цілей та

формулювання власних завдань стає критерієм наявності професійного виміру особистісного самоздійснення, на відміну від успішності особистості у виконанні зовнішньо сформульованих завдань і задоволення потреб, пов'язаних із кар'єрним зростанням.

Кар'єрне зростання, у певному розумінні, є чимось таким, що суперечить природі самоздійснення, оскільки передбачає просування всередині зовнішньої просторово-часової системи з чітко визначеними цілями, способами та етапами їх досягнення і критеріями оцінки. Тобто в разі жорсткої орієнтації на кар'єру спостерігається переважно зовнішня суб'єктивна локалізація системи організації професійної діяльності¹. При цьому професіонал зростає передусім як виконавець, але водночас зменшується ймовірність отримання якісно нового, “творчого” продукту, оскільки останній є нічим іншим, як результатом втілення індивідуального смислу в конкретному завданні, результатом створення індивідуальної *системи організації діяльності*. Тому принципово важливо розмежувати професійні домагання у вузькому розумінні – як кар'єрні домагання, коли враховується лише один з можливих змістів мотиваційно-сислової регуляції діяльності, а сама професія є лише ресурсом для самоздійснення в інших вимірах; та у широкому – як проєкцію системи життєвих домагань у професійне життя, де професія становить самостійний вимір особистісного самоздійснення, спосіб життєтворчості. Саме останнє трактування видається нам таким, що найбільш повно відбиває сутнісну специфіку життєвих домагань як “суб'єктного ставлення до майбутнього” [6, с. 144], на відміну від домагань у класичному їх розумінні (К. Левін, Ф. Хоппе, Дж. Роттер). Професійні домагання в широкому значенні справді постають як механізм професійного самоздійснення, тобто механізм

---

¹ Мається на увазі саме суб'єктивна локалізація (внутрішня або зовнішня), переважно індивідуальна або соціальна детермінація, на відміну від психофізіологічної (індивідної) регуляції діяльності (стан оператора, рівень його готовності, динамічні характеристики тощо)

суб'єктної (індивідуальної) цільової (за напрямом і масштабом цілі – просторової) організації професійної діяльності¹.

Ще одним визначальним моментом є те, що професійне самоздійснення характеризується не лише змістовими, а й часовими характеристиками. Організація професійної діяльності як процесу не може розглядатися без урахування розгортання останньої в часі. А життєві домагання, як зазначає Т. М. Титаренко, “спричиняють самоздійснення особистості завдяки активному впливу на внутрішній, особистісний час. Якщо вони слабнуть, людина починає більшою мірою детермінуватися часом зовнішнім, соціальним” [6, с. 130]. На думку К. О. Абульханової-Славської, засіб зв'язку та співвідношення індивідуального та суспільного часу визначаються типом відносин особистості і суспільства в цілому, способом життя особистості в суспільстві [7]. Тобто, повертаючись до професійних домагань, можна говорити про те, що змістові (цільові) характеристики суб'єктної складової системи організації професійної діяльності визначають часові параметри такої організації. Від змісту та масштабу цілей і завдань, якими детермінується професійна творчість, буде залежати і локалізація в часі її результатів, а отже, і її часове планування.

Отже, можна припустити, що *від змістових та часових характеристик життєвих домагань, які людина покладає на професію, будуть залежати параметри системи організації професійної діяльності*. Таке припущення закономірно вимагає операціоналізації означених соціально-психологічних явищ для формулювання гіпотези відповідного дослідження.

Визначаючи параметри дослідження професійних домагань, слід зазначити, що першою і найважливішою умовою їх участі в організації професійної діяльності є сам факт їх наявності та *міра презентованості*, оскільки, з одного боку, рівень особистісної зрілості далеко не завжди дає змогу людині сформуванати власне життєві домагання (реалістичні активні прагнення з урахуванням внутрішніх і зовнішніх умов), на

---

¹ Нижче, використовуючи поняття “професійні домагання”, ми будемо дотримуватися саме такого його розуміння.

відміну від мрій, бажань, сподівань, а з іншого – самі життєві домагання не завжди реалізуються саме через професію.

Інтегральними характеристиками життєвих домагань є їх зміст і рівень. Стосовно *змісту* професійних домагань, то, як зазначалося вище, його основу становить та частина мотиваційно-сислової системи особистості, яка втілюється в професійній діяльності. А отже, найбільш загальна категоризація професійних домагань за змістом може вибудуватися на основі критерію обумовленості їх потребами і цінностями різних рівнів (А. Маслоу) та напрямів (Д. О. Леонт'єв). Причому співвідношення дефіцитарного, споживацького (домагання отримати) та буттєвого, творчого (домагання створити) компонентів розглядається як визначальне для професійного самоздійснення людини та актуалізації в професійній діяльності її творчого потенціалу¹. Таким чином, у контексті організації професійної діяльності визначальним показником змісту домагань є *переважна спрямованість* (усередину або назовні) цінностей, які покладено в їх основу. Цей показник не є бінарним, він являє собою дискретну змінну, утворюючи шкалу: “споживання – творчість” або “індивід – суб’єкт життєтворення”. Це, умовно кажучи, соціальний масштаб цінностей². Цінності в такому контексті постають як індикатор особистісної зрілості (“діаметр” суб’єктного ядра) та водночас як відповідні їй суб’єктивні критерії оцінки якості життя. Але, як уже зазначалося вище, змістові характеристики домагань безпосередньо пов’язані із часовими. Залежно від міри презентованості життєвих домагань та соціального масштабу їх ціннісної бази людина сприймає час свого життя як ресурс різних рівнів споживання і життєтворення, вибудовує часовий масштаб життя. Тобто найбільш точно назву цього показника можна сформулювати як *соціально-історичний*, або просторово-часовий, масштаб цінностей. Характеристика домагань за

---

¹ Саме буттєвий рівень мотиваційно-сислової регуляції може розглядатися як база життєвих домагань у строгому розумінні, оскільки спонукає до життєтворення, на відміну від виживання.

² Мається на увазі масштаб як міра розширення меж простору життєвого світу порівняно з егоцентричним Я; у цьому розумінні соціальний масштаб постає як просторовий.

допомогою такого показника передбачає, по суті, визначення значущості результату їх досягнення під кутом зору так званої “загальнолюдськості” (“значимість для кого?”) та “вічності” (“для якого проміжку часу це має значення?”). Отже, ця шкала може також розглядатися як *якісний рівень домагань*.

Щодо *кількісного рівня*, то він є відносним параметром, його слід розглядати лише у зв’язку з адекватністю наявним внутрішнім та зовнішнім умовам або в порівнянні з інтегральними тенденціями репрезентативної вибіркової сукупності. Тобто йдеться про реалістичність домагань.

Також як окремі характеристики життєвих домагань, що є часовим феноменом, слідом за Т. М. Титаренко ми виокремлюємо *усвідомленість, реалістичність, спрямованість, структурованість, пролонгованість, цільність* [8; 9].

Що ж стосується системи організації професійної діяльності, то, на нашу думку, вона найбільш повно відбивається в моделі професійної ідентифікації особистості як сукупності механізмів зв’язку особистості з професією, через формування професійної ідентичності. Модель професійної ідентифікації містить в узагальненому вигляді всі змістові та часові параметри означеної системи, відбиваючи як індивідуальну, так і соціальну її складову. Зрозуміло, що визначальним параметром, який характеризує професійну ідентифікацію, буде *співвідношення суб’єктних та об’єктних її механізмів*.

Аналіз безпосередньо суб’єктної складової професійної ідентифікації дає змогу виділити такий складений її параметр, як *значення професії*. Якісно він виражається у таких показниках ідентифікації:

- *зміст образу професіонала*, з яким ідентифікується особистість. Мається на увазі конкретний перелік особистісних і професійних характеристик, які входять до складу образу професіонала, формують відповідну еталонну модель та визначають професійну самооцінку як міру відповідності цієї моделі. Ми припускаємо, що цей показник перебуває в безпосередньому зв’язку як зі змістом, так і з масштабом ціннісної бази професійних домагань. Особливими, додатковими щодо цього показниками є *цілісність образу, ступінь*

узгодженості субобразів професіонала та узгодженість образу професіонала з ідеальним Я-образом;

- *рівень узагальнення, на якому здійснюється ідентифікація.* Відповідно до класифікації рівнів самовизначення, запропонованих М. С. Пряжниковим, такими рівнями можуть бути ідентифікація з конкретними трудовими завданнями, посадою, спеціальністю, професією, культурою. Пряжников розглядає ці рівні у зв'язку з рівнями особистісної ідентифікації [10]. На нашу думку, цей показник є одним з найважливіших для просторово-часової організації діяльності і визначається соціально-історичним масштабом ціннісної бази домагань;

- *інтегральне (семантично сформульоване) уявлення про значення професії – суб'єктивне визначення її смислу.* Професія може визначатися як заняття, як засіб або можливість, як мета або творчість; таке визначення є згорнутим змістом усієї професійної ідентифікаційної моделі особистості, воно відображає і ставлення до часу професійного життя, і ціннісний зміст, який людина вкладає в професію, і його масштаб;

- *базове емоційне ставлення до професії.* Цей показник, як і попередній, є інтегральним, але найбільше він пов'язаний із мірою презентованості домагань у професійній сфері життя людини – з тією складовою (позитивною або негативною) задоволеності життям, джерелом якої є професія;

- *перспектива життя, яку відкриває ідентифікація.* Професійна складова життєвої перспективи являє собою особливий параметр професійної ідентифікації. Вона визначає як актуальний рівень задоволеності професією, так і основні параметри розгортання професійного потенціалу в майбутньому. Такий параметр ми виокремлюємо, спираючись на результати досліджень К. О. Абульханової-Славської. Дослідниця визначає чотири основних і два додаткових типи особистостей за джерелами професійної ідентифікації і відповідними типами життєвої перспективи. В основу класифікації покладено суб'єктивне значення професії, залежно від якого змінюються такі характеристики професійної складової життєвої перспективи, як *психологічна насиченість, пролонгованість* та *“вага”* (у життєвій перспективі в цілому та

порівняно з іншими її складовими) [7]. Усі ці характеристики ми пов'язуємо насамперед із соціально-історичним масштабом цінностей, якими зумовлюються професійні домагання особистості.

Значення професії характеризується й кількісними показниками¹:

- *інтенсивність* (сила) зв'язку з образами професійної ідентифікації;

- значущість *професійного* виміру самоздійснення (його вага порівняно з іншими вимірами).

Проте слід пам'ятати, що характеристики інтенсивності зумовлюються як суб'єктивними, так і об'єктивними механізмами ідентифікації, тому їх використання як параметрів системи суб'єктивної організації професійної діяльності вимагає ретельної роботи над вибором і формуванням методичного забезпечення, що дало б змогу диференціювати вплив цих механізмів.

Отже, на основі виокремлених параметрів можна побудувати модель дослідження впливу професійних домагань на професійну ідентифікацію особистості. Беручи до уваги все сказане вище, таке дослідження видається актуальним та перспективним. Саме в побудові означеної моделі та організації відповідного цілеспрямованого дослідження ми вбачаємо найближчі перспективи дальшої роботи.

Висновки. Життєві домагання, реалізацію яких людина пов'язує з професією, є механізмом реалізації смислу життя через втілення його у смислі професійної діяльності. Наповнення професійної діяльності особистісним смислом, покладання на професію власних цілей та формулювання власних завдань – критерій професійного виміру особистісного самоздійснення, на відміну від успішності особистості у виконанні зовнішньо сформульованих завдань і задоволення її потреб, пов'язаних із кар'єрним зростанням. Професійні домагання в широкому значенні як проекція системи життєвих домагань у професійне життя стають механізмом професійного самоздійснення, тобто суб'єктивної організації професійної

---

¹ Цю групу показників як характеристики кількісної міри значення можна умовно назвати значущістю професії.

діяльності. Система організації професійної діяльності найбільш повно відбивається в моделі професійної ідентифікації особистості як сукупності механізмів зв'язку особистості з професією через формування професійної ідентичності. Модель професійної ідентифікації об'єднує всі змістові й часові параметри означеної системи, відбиваючи як індивідуальну, так і соціальну її складову.

Література

1. *Маноха И. П.* Потенциал “онтологических отношений к миру” как методологический ориентир в профессиональном развитии и саморазвитии психолога // Вісн. НТУ “КПІ” (Філософія. Психологія. Педагогіка): Зб. наук. пр. – К.: Політехніка, 2001. – №3. – Кн. 1. – С. 104 – 109.
2. *Магун С. В., Энгватов М. В.* Молодёжь Самарской области в 2002 году: современное положение и тенденции развития. – Самара, 2003.
3. *Вірна Ж. П.* Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003.
4. *Абульханова-Славская К. А., Березина Т. Н.* Время личности и время жизни. – СПб.: Алетей, 2001.
5. *Татенко В. О.* Психологічні ознаки професіоналізму // Психол. перспективи. – 2003. – №4. – С. 161 – 166.
6. *Титаренко Т. М.* Життєві домагання особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підходи // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 128 – 145.
7. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегии жизни. – М.: Мысль, 1991.
8. *Титаренко Т. М.* Особливості функціонування життєвих домагань як способу самоздійснення особистості // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С. 96 – 104.
9. *Титаренко Т. М.* Чого чекаю від життя (психологічний зміст поняття “життєві домагання”) // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. – К.: Міленіум, 2004. – Вип. 8 (11). – С. 3 – 14.
10. *Пряжников Н. С., Пряжникова Е. Ю.* Психология труда и человеческого достоинства: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001.

© Черемних К. О.

ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ: СУПЕРЕЧЛИВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСТАНОВЛЕННЯ

Досліджується ступінь суб'єктності настановлень майбутніх психологів щодо потенційних клієнтів. Виявлено суперечності в настановленнях стосовно різних категорій клієнтів – замовників, керівників, досліджуваних, пацієнтів, дітей та учнів, що певною мірою заперечує суб'єктність як цілісну властивість. Висловлено припущення, що в особистостей із суперечливими настановленнями щодо інших межа поділу на “об'єкти” та “суб'єкти” проходить по лінії “свій” – “чужий” та що ця суперечливість може виявлятися і в самонастановленні в різних сферах життєдіяльності.

Ключові слова: соціально-психологічні настановлення, ступінь суб'єктності, настановлення щодо потенційних клієнтів.

Исследуется степень субъектности установок будущих психологов относительно потенциальных клиентов. Выявлены противоречия в установках по отношению к различным категориям клиентов – заказчикам, руководителям, исследуемым, пациентам, детям и ученикам, что в некоторой степени противоречит субъектности как целостному свойству. Высказано предположение, что у личностей, имеющих противоречивые установки относительно других, граница раздела на “объекты” и “субъекты” проходит по линии “свой” – “чужой” и что это свойство противоречивости может проявляться и в самоустановке в разных сферах жизнедеятельности.

Ключевые слова: социально-психологические установки, степень субъектности, установки относительно потенциальных клиентов.

The level of purposes' subjectiveness of future psychologists to potential clients has been examined. The contradictories in purposes to different categories of clients – costumers, leaders, prototypes, patients, children and pupils are discovered and also there are some opposition to subjectiveness as an integral quality. It has been supposed that persons, having contradictory purposes to each others, divide “objects” and “subjects” like “own” and “other's” . Also it is stated that that

contradictory quality can reveal and in self-adjustment in different spheres of vital activity.

Key-words: socio-psychological purposes, level of subjectiveness, purposes regarding potential clients.

Проблема. Питання, в якій мірі настановлення вчителів, психологів-практиків, науковців, лікарів, менеджерів щодо своїх клієнтів є суб'єктними, пов'язано з проблемою стилю взаємовідносин психолога й клієнта та проблемою суб'єктності в цілому. Проблема позиції психолога стосовно клієнта є однією із центральних у практичній психології, у психології як мистецтві. Такому мистецтві, за висловом М. Бубера, яке за своєю суттю є діалогічним, тобто передбачає суб'єкт-суб'єктне настановлення щодо людини [1]. Багато професіоналів у своїй діяльності мають справу з іншою людиною – з учнем, пацієнтом, клієнтом у сфері практичній, з досліджуванним – у науковій сфері. Досягти мети своєї роботи та дотриматись етичних вимог вони зможуть, якщо будуватимуть відносини з людиною, яка приходить до них, як із суб'єктом.

Мета статті: з'ясувати ступінь суб'єктності настановлень майбутніх психологів щодо потенційних клієнтів, пов'язавши проблему стилю взаємовідносин психолога і клієнта з проблемою суб'єктності в цілому; проаналізувати результати пілотного дослідження суб'єктних та об'єктних настановлень студентів-психологів щодо майбутніх клієнтів.

Представники гуманістичних течій не допускають об'єктного настановлення щодо клієнта: "... монологізуючі із дзеркалами в кімнаті найбільш довірчого діалогу!" – образно й емоційно висловлюється М. Бубер [1]. Свою увагу до суб'єкта, суб'єктності психологи пояснюють такими прагненнями людини:

- бути в сучасному світі не жертвою, не підкорювачем (простору, стихії, інших людей), а рівноцінним партнером;
- протистояти тенденції, що, за висловом Еріха Фромма, перетворює людину на Homo consumens – "Людину, що споживає", єдина мета якої – більше мати і більше використовувати, тобто ставитися до світу та інших людей, зрештою, і до себе – як до засобу, а не партнера [2];

- потребою самоактуалізації, що набула статусу цінності в сучасному світі.

Серед усієї різноманітності поглядів на поняття “суб’єкт” у психології, на наш погляд, виділяються три “центри тяжіння”, до яких схиляються дослідники: розуміння “суб’єкта” насамперед як суб’єкта діяльності (діяльності в цілому чи в певній сфері – пізнання, управління, навчання); як суб’єкта (носія та рефлексанта) власної активності та як суб’єкта самореалізації (вчинковості, творчого підходу до свого життя).

Ми розглядаємо суб’єкт як всеосяжне, найбільш широке поняття людини, що узагальнено розкриває єдність усіх її властивостей: природних, соціальних, суспільних, індивідуальних – за визначенням А. В. Брушлінського [3] та з точки зору К. О. Абульханової-Славської, яка вважає, що особистість тоді стає суб’єктом, коли бере на себе роль центру самоорганізації та саморегуляції. Абульханова-Славська розвиває розуміння суб’єкта у зв’язку з його активністю, самодіяльністю, саморозвитком, самодетермінацією [4]. Суб’єкт ініціює та здійснює специфічні людські види активності, вважає С. Л. Рубінштейн, – творчу, моральну, вільну, відповідальну тощо [5]. У такому сенсі діяльність суб’єкта завжди є творчою (хоча б мінімально).

Атитюди вважаться важливим компонентом структури особистості. Вони вказують на сутність та ступінь значимості для суб’єкта того чи іншого соціального об’єкта чи класів об’єктів. Атитюди слугують орієнтирами життєдіяльності особистості у світі. Сфера, в якій відбувається формування, стабілізація та зміна атитюдів, – це відносини всередині системи “особистість – соціум”, за словами Н. І. Сарджвеладзе [6].

Над проблемою диференціації відношень суб’єкт – об’єкт (суб’єкт-об’єктне відношення) і суб’єкт – суб’єкт (суб’єкт-суб’єктне, або інтерсуб’єктне, відношення) працювали Б. Ф. Ломов, К. О. Абульханова-Славська, Ш. А. Надірашвілі та ін. [7; 4].

Щоб розглянути ці проблеми докладніше, ми провели пілотне дослідження суб’єктних та об’єктних настановлень (що належать до соціальних настановлень особистості) студентів-психологів стосовно їхніх майбутніх клієнтів та досліджуваних,

зіставивши їх з настановленнями щодо самого себе, своїх колег та людини взагалі.

На сучасному етапі психологи досліджують настановлення щодо людини, самого себе, речей; в екологічній психології виділяють наставлення щодо природних об'єктів – тварин, рослин, місцевостей, у соціальній психології – щодо певних груп, соціуму, а також світу в цілому. У нашому дослідженні ми хотіли розглянути настановлення щодо іншого, зокрема дати відповідь на питання: з чого складаються, від чого можуть залежати настановлення щодо майбутніх клієнтів психолога?

При суб'єкт-об'єктному настановленні щодо іншого Н. І. Сарджвеладзе наголошує на певному (у даному випадку об'єктному) підході самого суб'єкта до атитюдного об'єкта. Учений також підкреслює, що об'єктом такого настановленнєвого ставлення є не річ, а людина. При *об'єктному* настановленні людина стає об'єктом споживацького, інструментального, маніпуляційного, утилітарного підходу. Основною метою суб'єкта є вплив на іншу людину, включення її вчинків у коло власних інтересів та трансформація її поглядів відповідно до своєї картини світу [6].

Інтерсуб'єктний тип відносин передбачає, що інший сприймається як собі подібна істота. Ставлення до іншого персоналізується. Інша людина сама є кінцевою метою, а не засобом досягнення певної мети. Цей підхід характеризується безкорисливістю, альтруїзмом, визнанням індивідуальності іншого, його автономності і права на власний голос, турботою про підвищення рівня персоналізації іншого через стимулювання в ньому тенденції елевації, самостійності, самореалізації, саморозвитку, вважає Сарджвеладзе [там само]. Такі міжособові суб'єкт-суб'єктні відносини М. М. Бахтін назвав багатоголосними [8]. Автентичність комунікації визнається за найважливішу умову (а також результат) суб'єкт-суб'єктної міжособової взаємодії.

Вважають, що людина може сприймати людину в суб'єктній формі, якщо спроможна виконувати функції суб'єкта для іншого:

- забезпечувати людині переживання власної

особистісної динаміки, яке виникає на основі встановлення певної спорідненості між характеристиками суб'єкта та її власними;

- бути інформативним, значимим при встановленні відносин зі світом;
- бути визнаним іншою людиною здатним і готовним (хоча б потенційно) до спільної діяльності.

Одну з таких функцій зафіксовано у феноменології “віддзеркаленої” суб'єктності, яка трактується В. А. Петровським як смислова форма репрезентації однієї людини іншій, що постає як рух, перетворення життєвих відношень відповідно до світу іншої людини [9].

Основою емпіричного дослідження стала методика діагностування ступеня суб'єктності сприйняття природних об'єктів – її спрощений варіант, викладений С. Д. Дерябо [10]. Основна методика пропонує три шкали – відповідно до трьох функцій, необхідних для того, щоб їх власник був відтворений у свідомості як суб'єкт. Спрощений варіант методики містить пункти з основного варіанту, що відтворюють ключові положення теоретичних вимог. Ці положення є універсальними і можуть застосовуватися як до людини, так і до неживого предмета (речі). Даний варіант методики складається із шести пунктів, побудованих за принципом альтернативних полюсів: висловлювання А характеризує суб'єктне сприйняття об'єкта оцінювання, висловлювання Б – об'єктне. Цілком закономірним Дерябо вважає той факт, що “я сам” та “людина” сприймаються, як правило, високосуб'єктно, а “неживий предмет” – об'єктно [там само].

У дослідженні взяли участь 31 студент 1, 3, 4, 6-го курсів психологічних факультетів Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти та Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, а також випускники 2003 р. (29 жінок та 2 чоловіків віком від 19 до 46 років). Проводилося дослідження 29 – 30 вересня 2004 р.

Досліджуваним пропонувалося за допомогою пунктів методики оцінити “самого себе”, “людину”, “психолога”, “колегу”, “керівника”, “замовника”, “клієнта”, “досліджуваного”, “пацієнта”, “учня”, “дитину” та “неживий предмет”

(щоб порівняти ступінь суб'єктності сприйняття об'єктів – неживих речей – та особливості сприйняття суб'єктів – людей, що постають у ролі клієнтів у різних формулюваннях). В інструкціях використовувалися формулювання “оцініть такого-то взагалі” і водночас “оцініть такого-то, наприклад... ”, щоб задати, з одного боку, досліджуванім єдиний об'єкт оцінювання для зіставлюваності результатів, а з іншого – зберегти певний ступінь його категоріального бачення (як передбачено методикою). Заповнення пунктів методики зайняло у досліджуваних 15 – 20 хв., причому спостерігалось звикання до формулювань у процесі заповнення, зняття внутрішнього опору таким формулюванням та пришвидження роботи.

Виявлено чотири групи студентів із такими соціальними настановленнями щодо самого себе, іншої людини та речей:

1) щодо себе – як до об'єкта, щодо іншої людини – переважно як до об'єкта, причому речі сприймаються найбільш наближено до суб'єкта (10,0%);

2) щодо себе – суб'єктне, щодо іншого – переважно об'єктне, щодо речей – об'єктне (36,6%);

3) щодо себе – об'єктне, щодо інших – переважно суб'єктне (3,4%);

4) щодо себе – суб'єктне, щодо інших – переважно суб'єктне, щодо речей – високооб'єктне (50,0%).

Важливо зазначити, що настановлення щодо інших виявилися суперечливими. Опитувані по-різному (в межах об'єктного та суб'єктного настановлень щодо іншого) настановлені щодо різних соціальних груп, очевидно наповнюючи власним смислом і формуючи різні настановлення щодо колег, психологів, замовників, керівників, досліджуваних, пацієнтів, дітей, учнів, клієнтів у цілому та абстрактної людини.

Сильна або досить виразна позитивна кореляція спостерігається в настановленнях щодо “самого себе” та щодо “клієнта” і помірна негативна кореляція – у настановленнях щодо “неживого предмета” та щодо “клієнта”. Також значною мірою корелюють настановлення щодо “самого себе” та “людини взагалі” – тут спостерігається позитивний зв'язок. Помірна негативна кореляція виявлена між настановленнями щодо “людини взагалі” та “неживого предмета”. Інші зв'язки виражено слабо та дуже слабо.

У настановленнях щодо “клієнта” виділяється чисто суб’єктне настановлення – 40% опитуваних, суперечливе – настановлення як щодо об’єкта, але близько до межі із суб’єктом – 46%; 13% опитаних продемонстрували високооб’єктне настановлення.

На основі результатів дослідження можна зробити такі попередні *висновки*: по-перше, суперечливість об’єктного чи суб’єктного настановлення щодо інших певною мірою суперечить суб’єктивності як цілісній властивості, за А. В. Брушлінським [3]; по-друге, можливо, межа поділу на “об’єкти” та “суб’єкти” в особистостей із суперечливими настановленнями щодо інших проходить по лінії “свій” – “чужий”; по-третє, ця суперечливість суб’єкт-суб’єктних та суб’єкт-об’єктних настановлень скоріше за все виявляється і в настановленні щодо самого себе в різних сферах життя й діяльності, що потребує окремого дослідження.

Література

1. Бубер М. Два образа веры. – М.: Республика, 1995.
2. Фромм Э. Иметь или быть. – М.: Прогресс, 1990.
3. Брушлинский А. В. Психология субъекта (страницы последней книги) // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 2. – С. 7 – 24.
4. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991.
5. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003.
6. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – К.: Б-ка Фонда содействия развитию психол. культуры, 2001.
7. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984.
8. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986.
9. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
10. Дерябо С. Д. Антропоморфизм природных объектов // Психол. журн. – Т. 16 – № 1. – 1995. – С. 61 – 63.

© Крайчинська В. А.

СИТУАТИВНІ ЧИННИКИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ

Розглядається комплекс проблем, пов'язаних із ситуативними факторами актуалізації та осмислення суб'єктом свого особистого досвіду. Аналізуються зв'язки між категоріями “ситуація”, “особистість”, “особистий досвід”, “осмислення”. Висувається припущення про “поситуаційну” організацію особистого досвіду. Обговорюється проблема “інтерпретаційної самотності”.

Ключові слова: психологічна герменевтика, інтерпретація, індивідуальний досвід, ситуація, ситуативний фактор, осмислення ситуації, текст ситуації.

Рассматривается комплекс проблем, связанных с ситуативными факторами актуализации и осмысления субъектом своего личного опыта. Анализируются отношения между категориями “ситуация”, “личность”, “личный опыт”, “осмысление”. Выдвигается гипотеза о “поситуационной” организации личного опыта. Обсуждается проблема “интерпретационного одиночества”.

Ключевые слова: психологическая герменевтика, интерпретация, индивидуальный опыт, ситуация, ситуативный фактор, осмысление ситуации, текст ситуации.

In the paper the complex of problems connected with situative factors of the actualization and interpretation of the personal experience is presented. The relations between the categories “situation”, “personality”, “personal experience” and “interpretation” are analysed. The thesis about the organization of the personal experience according to the situation is advanced. The problem of “the situation loneless” is discussed.

Key-words: Psychological hermeneutics, interpretation, personal experience, situation, situational factor, situation comprehending, text of the situation.

Проблема. Останнім часом значний науковий інтерес викликає дослідження ситуативних чинників розуміння й інтерпретації особистого досвіду в конкретній життєвій ситуації. Поєднання в рамках однієї проблеми категорій

“особистий досвід людини” й “життєва ситуація”, що має на увазі дослідження зв'язку між ними, у контексті психогерменевтичних досліджень дає змогу загострити ряд питань, які раніше спеціально не вивчалися.

Мета статті: обговорення методологічних аспектів дослідження ситуативних чинників розуміння й інтерпретації особистого досвіду.

Ще в 30-ті роки К. Левін висунув принцип ситуаціонізму, що базується на тезі, згідно з якою соціальний контекст будить до життя потужні сили, що стимулюють або обмежують поведінку, і поставив завдання дослідження специфічної природи конкретної ситуації, без чого неможливо сподіватися на розуміння сил, що керують поведінкою [1; 2, с. 34 – 35].

Ситуація – це міждисциплінарна категорія. У контексті психологічної герменевтики ситуацію розуміють як життєвий контекст, або умови, у яких перебуває, діє й усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя. При цьому у зв'язку із ситуацією нас цікавить така форма активності суб'єкта, як розуміння й інтерпретація ним свого досвіду.

“Ситуація” має обмеження – просторові, часові, психологічні тощо. Визначити межі ситуації для суб'єкта важко, але вони, безсумнівно, є. Межі ситуації увесь час змінюються, “дихають”, значимість якихось компонентів ситуації для людини зростає або сходить нанівець. Ситуація – це “*тут і зараз*” даного суб'єкта, ті “час-простір-здіяєне оточення-стан-тип діяльності” суб'єкта, які мають певну сукупність відносно константних параметрів у момент їх суб'єктивного сприйняття. За Н. В. Чепелевою, межі ситуації задаються середовищем і людиною й обумовлюються процесами розуміння й інтерпретації: людина накладає інтерпретаційні структури на потік життя. Межі ситуації визначаються значимістю для індивіда подій, що відбуваються, й задаються шляхом означування.

Ситуація в такому розумінні – це конкретний, обмежений у психологічному часі-просторі деякими істотними для індивіда віхами відрізок життя даного *індивіда в його власній інтерпретації*.

Континуумна за своєю природою лавина постійно мінливих зовнішніх обставин організується й атрибутується особистістю при сприйнятті відповідно до всього її вже накопиченого досвіду. Людина ніби дивиться на світ крізь призму свого досвіду: усюди, як кажуть, “минуле витрищає свої очіци”.

Визначаючи ситуацію, людина одночасно “*визначає*” і себе в цій ситуації. Тим самим особистість фактично сама створює, конструює той соціальний світ, у якому живе. Л. Росс і Р. Нісбетт дотепно зауважують із цього приводу: “Одяг і ситуація визначають людину” [3, с. 249].

У контексті нашого обговорення головний і завжди присутній компонент будь-якої ситуації – це особистий досвід людини-інтерпретатора. Крізь призму цього досвіду сприймаються всі інші компоненти, як зовнішні стосовно суб'єкта, так і внутрішні – сам суб'єкт з усіма його відомими лише йому особистісними особливостями, у тому числі і його індивідуальним досвідом. Зауважимо, що особистий досвід як чинник і знаряддя осмислення ситуації й особистий досвід як результат ауторефлексії суб'єкта незрівнянні за обсягом. Згадаймо у зв'язку із цим дотепний вислів відомого психолога: “Я підозрюю, що мій досвід розумніший за мій інтелект”.

Категорії “досвід” й “ситуація” сутнісно пов'язані особистістю. Немає людини без досвіду, немає людини поза ситуацією (поки людина притомна, при пам'яті). Досвід – це сама особистість, але під певним кутом розгляду. Досвід людини відіграє роль одного (нам видається – головного) з інструментів, якими людина діє в ситуації. Згадаймо зауваження У. Томаса й Ф. Знанецького про те, що індивід реагує тільки на свій досвід, причому досвід – “це не те, що абсолютно об'єктивний спостерігач може виявити в частині світу, що доступна індивідові, а тільки те, що сам індивід там знаходить” [4, с. 31]. Ситуація, яку індивід прожив і тією чи іншою мірою осмислив, у свою чергу, – головне джерело як формування його індивідуального досвіду, так і подання його собі й іншим.

Нам видається слушним твердження, що особистий досвід суб'єкта тією ж мірою детермінує осмислення ним конкретної ситуації, якою і ситуація детермінує осмислення

суб'єктом свого досвіду: образ мислимого і очікуваного, що формується на підставі особистого досвіду, детермінує те або інше бачення ситуації, що не може не бути суб'єктивним.

У цьому полягає парадоксально-тривіальний характер ситуативного фактора: ситуація для суб'єкта *об'єктивна й суб'єктивна одночасно*. Ситуація для суб'єкта навіть просто існує остільки, оскільки вона ним інтерпретується.

Ситуація – якийсь цілком певний фрагмент життя індивіда *в його суб'єктивній реальності*. Людина живе у своєму психологічному середовищі, у своєму полі, у своєму “психологічному життєвому просторі” (цей термін вживає К. Левін для позначення всієї сукупності фактів, які детермінують поведінку індивіда в конкретний момент [2]), що для неї – і тільки – членується на якісь психологічні ситуації, і розуміння того, що цей шматок життя був, виявляється, для неї певною “ситуацією”, що суб'єктивно сприймається як стаціонарно однорідна, і якою саме, приходить іноді вже після того, як ситуація завершилася, “застигла”, – і це за умови, що якийсь зовнішній фактор – тобто новий ситуативний детермінатор – змусив розгорнутися процес осмислення, інтерпретації й наративізації цієї ситуації. Отоді й будується всеосяжна, переконлива для самого суб'єкта, завершена “концепція” цієї його конкретної, вже “колишньої” життєвої ситуації в його власному суб'єктивному відображенні. Згадаймо анекдот про чорну смугу життя, що потім виявилася білою.

Зовнішні обставини перетворюються суб'єктом сприймання в його власну суб'єктивну ситуацію, утворюючи фрагмент того самого “психологічного життєвого простору”. За У. Томасом, індивідуальні сприйняття й когніції щодо навколишньої реальності більш важливі, ніж об'єктивно вимірювані соціальні факти, що описують цю реальність. Відома теорема У. Томаса полягає в тому, що якщо людина визначає ситуацію як реальну, то ситуація *стає реальною* за своїми наслідками незалежно від того, наскільки вона реальна насправді (хоча що в даному випадку є дійсністю? чия точка зору?). Яскраві приклади дії цього закону – “пророцтво, що самовиконується” Р. Мертон (ситуація біржового краху в Нью-

Йорку в 1929 р.) або, наприклад, експериментальна імітація ситуації у в'язниці в знаменитому експерименті Ф. Зимбардо.

Стосовно суб'єкта “досвід” й “ситуація” в певному розумінні симетричні. Сформулюємо на рівні гіпотези таку пару тез: *відносини людини зі своїм досвідом опосередковуються ситуацією*, і другий – симетричний: *відносини людини із ситуацією опосередковуються її досвідом*. Розшифрування сутності й форм взаємного зв'язку всіх цих трьох зв'язаних нами воедино агентів відношення: “досвід” людини, “ситуація”, у якій цей досвід “працює”, і характер “опосередкування” – і становить сутність досліджуваної нами проблеми.

Щодо суб'єкта категорії “досвід” й “ситуація” (маються на увазі досвід даного суб'єкта й ситуація, у якій він зараз перебуває), є синхронічним і діахронічним аспектами розгляду: *досвід* – це суб'єкт, “розтягнутий” у часі *його життя* (згадаймо у зв'язку із цим введені Ю. М. Лотманом поняття “автокомунікації”, “Я” й “Інший” як адресати, а також розвинене ним же твердження А. М. П'ятигорського про те, що в системі передачі інформації “Я – Він” інформація переміщається в просторі, а в системі “Я – Я” – у часі [5; 6]; *ситуація* ж – це “суб'єкт”, “розтягнутий” в одномоментному *відсіку* існуючого “*тут і зараз*” простору, втягнуеного в життя індивіда.

Інший аспект діахронічності у зв'язку з даною проблемою: досвід людини завдяки змісту й відбиттю в ньому колишніх подій будує *діахронічні “містки” між різними ситуаціями*, що були в житті суб'єкта. Н. В. Чепелева, характеризуючи зовнішні щодо суб'єкта умови, які викликають й опосередковують його активність, називає й події, які передували поведінці людини, тобто ті, які відділені від суб'єкта в часі [7, с. 113]. Як такого роду умови можуть мати місце в чинній ситуації? Тільки завдяки їх наявності в досвіді людини й актуалізації відповідної частини досвіду в реальній ситуації.

Результати багатьох досліджень констатують сильний детермінуючий вплив безпосередньої соціальної ситуації на активність індивіда. Про те, яку роль приписують ситуації в детермінації поведінки, можна судити з формулювань, наприклад, тих самих Л. Росса й Р. Нісбетта: “*влада ситуації*”, “*ситуаційні детермінанти*”, “*ситуаційні маніпуляції*” і т. ін. [3].

Вражає зібрана й проаналізована цими авторами багата колекція життєвих й експериментальних ситуацій, які самі Л. Росс і Р. Нісбетт безспідставно називають “ситуаційними притчами”. Дивно – і в цьому проявляється *парадоксальність ситуаційного фактора*, – що прогнозування ефекту, котрий спричинюється певним ситуаційним фактором (причому як при опорі на інтуїцію, так і з погляду різних психологічних теорій), виявляється заняттям у край малорезультативним для конкретної особистості – як щодо масштабу ефекту, так і щодо самого його характеру.

Дуже важлива теза, що вразила, напевне, усіх, хто займався ситуацією: перелік ситуацій, у яких перебував і перебуває даний суб'єкт, – це свого роду риса його особистості й основа для того самого “повсякденного диспозиціонізму”, що був так детально досліджений Л. Россом і Р. Нісбеттом [там само].

На наш погляд, можна як гіпотезу ще більше підсилити тезу: *людина сприймає й мислить цілими ситуаціями*, як начебто її переселяли з відсіку у відсік, і так само “поситуаційно” організований її досвід – принаймні у невідрефлексованій його частині. Встановлений у численних спостереженнях й експериментах факт дуже низької погодженості поведінки тієї ж самої людини в різних ситуаціях [там само, с. 113], як нам видається, можна вважати доказом висунутого твердження.

Можна припустити, що, прагнучи до одних ситуацій й уникаючи інших (цей факт переконливо доводиться в багатьох дослідженнях), людина здійснює постійний *вибір й організацію середовища “під себе”*. На людину впливають ситуації, у яких вона опиняється, але вона також впливає на те, що відбувається, і постійно вносить зміни в ситуаційні й середовищні умови як для себе, так і для інших. Таким чином, за Магнуссоном, ситуація тією самою мірою є функцією людини, у якій поведінка людини є функцією ситуації [8, с. 116]. Особистість має схильність поводитися подібним чином у певному діапазоні ситуацій, причому, як справедливо зауважує Оллпорт, ситуації, у які вона потрапляє найчастіше, – це, як правило, ті самі, у які вона активно прагне потрапити.

Н. Кантор, У. Мішел і Дж. Шварц у своєму дослідженні категоріального знання людей про ситуації виробили чудові

метафоричні й при цьому термінологічно дуже точні категорії для найбільш багатих, життєвих і корисних когнітивно-соціальних структур, складних за своєю природою, в які “укладається”, “упаковується” знання людей про ситуації, – “амальгами узагальнень” щодо таких складних категорій, як “люди-у-ситуаціях”, або “життєві-цілі-котрі-я-маю-у-ситуаціях”, або “сценарії-для-поведінки-у-ситуаціях” [9]. Привертає до себе увагу “сплав” особистісно-психологічних і ситуаційних компонентів у цих єдностях, що охоплює саму сутність специфіки ситуаційного фактора.

За Н. Кантор, люди формують свої інтерпретації поведінки інших людей відповідно до ситуацій, у яких вони спостерігали їхню поведінку. У цьому процесі обов'язково беруть участь власний досвід проживання або спостереження аналогічних ситуацій, а також інтерпретація досвіду інших людей [там само].

У цьому проявляється ще одна грань парадоксальності ситуаційного фактора: можна говорити про *зроцнення ситуації з особистістю*. Об'єктивної ситуації для особистості нема, є тільки інтерпретація, а інтерпретація здійснюється тільки на основі свого унікального досвіду. Відома фраза, що виражає сутність цього парадокса: “Моя таємниця – це тільки *моя* таємниця, навіть якщо про неї знають усі”. Кожен знає тільки своє, має свою індивідуальну інтерпретацію спільного (якщо таке взагалі є) знання. З цієї точки зору вражають постійні спроби людини (і людства) перебороти свою *інтерпретаційну самотність*, активно, навіть агресивно поширюючи й нав'язуючи свою інтерпретацію через свій колектив у свою культуру. Адже без спільної для різних індивідів реальності, що поєднує їх, не може бути успішної взаємодії цих індивідів, а реальність для індивіда суб'єктивна. Вихід тільки в поєднанні інтерпретацій.

Через інтерпретацію людина “втягує” об'єктивно існуючі зовнішні умови в безперервну взаємодію із собою, у свій життєвий простір, суб'єктивно “перемелює” ці умови. Продукт – як фарш, у якому чимала частка його суцільно суб'єктивного особистого досвіду. Звідси випадки, коли учасники однієї події в минулому мають досить різні спогади про цю подію –

наприклад, різні члени родини або однокурсники, особливо якщо “картинка” того, що відбувалося (тобто текст події, його опис), не була закріплена словами відразу після події. Колектив пам'ятає подію однаковою способом саме за рахунок його семантичного кодування, приписаного цій події наративу.

При такому погляді на взаємодію й взаємини особистого досвіду й ситуації правомірною видається висунута нами раніше теза про *особистий досвід як сумарний продукт переробки свідомістю безлічі відбитків прожитих суб'єктом ситуацій* [10].

Зауважимо, що особистий досвід – це не тільки “пережите минуле”, а й мислиме, а також “не свої” ситуації, почерпнуті із чужого досвіду, культури в широкому розумінні, результат освіти, спілкування в соціумі тощо. Тут відбувається цікаве накладання понять “досвід” й “ситуація” – і те й інше в такому “наповненому” взаємними перетинаннями обсязі можна вважати *“ситуативними факторами” осмислення одне для іншого*, матеріалом для “переплавлення” одного в інше. Таким чином, *розвести поняття “досвід” й “ситуація” можна тільки у відсіку “тут і зараз”*. Як тільки ситуація прожита суб'єктом – вона стає частиною досвіду. *Ситуація – минуле для досвіду, досвід – майбутнє для ситуації*.

Якщо говорити про *механізми* того, як це відбувається, то ми можемо висунути дуже важливу для наших подальших міркувань гіпотезу: *основою для осмислення й подальшої фіксації є той “текст”, який “зчитує” суб'єкт з реальної ситуації, що його оточує, при її сприйнятті*. Сприйняття ситуації відбувається “гештальтно”, при цьому суттєву роль відіграє цілісний семіотично перероблений образ відбитку – “текст” ситуації (у широкому, метафоричному розумінні) як ув'язане воєдино, структуроване й семіотизоване цілісне відбиття, а не сума окремих фрагментованих сприйнятів і відбитків окремих компонентів ситуації. І запам'ятовується, семіотизується, архівується окремий компонент ситуації тільки в контексті всієї ситуації в цілому.

Із цього погляду правомірним видається погляд на *ситуацію як на текст досвіду, текст особистості*. У ході “зчитування” ситуації особистий досвід суб'єкта-реципієнта

відіграє істотну роль. Результат “зчитування” – осмислення, розуміння як ситуації, так і тих фрагментів “минулого” досвіду, які були задіяні в підготовці цього осмислення, – тобто “текст” ситуації. Якщо вважати *текстом ситуації* те гіпотетичне віртуальне семіотичне утворення, яким даний індивід кодує для себе дану ситуацію, за допомогою семіотичних засобів якого він її “бачить”, то можна думати, що саме цей текст і стає матеріалом, мовою, *текстом його досвіду*. А як тільки цей семіотичний фіксатор спрацював, далі індивід бачить цю перебуту у своєму житті ситуацію вже тільки крізь призму собою ж виробленого бачення – свого тексту ситуації. Текст ситуації, що складається в індивіда при її сприйнятті, стає текстом досвіду індивіда, “напрацьованого” в результаті проживання цієї конкретної ситуації.

“Текст” ситуації має свого *автора* – суб’єкта, що сприймає й переживає дану конкретну ситуацію, свого *адресата* – його самого (у майбутньому, якщо відбудеться закріплення цієї ситуації у вигляді цього тексту в пам’яті-досвіді), свою “*мову*” як підсистему свого індивідуального неусвідомлюваного семіотичного господарства – систему семіотичного кодування тих істотних і значимих для людини ситуаційних віх і параметрів, які вона переживала в минулому. Текст ситуації (з позиції суб’єкта-реципієнта) складається з побачених у ситуації, виведених і домислених на матеріалі ситуації компонентів, їхньої ролі, значення, значимості і їхніх взаємозв’язків.

Текст ситуації не є непорушним: подальше осмислення ситуації виливається в динаміку тексту ситуації, динаміку самого уявлення людини про ситуацію. В інший момент часу ті самі життєві обставини можуть “прочитатися” людиною зовсім по-іншому й призвести до абсолютно іншої реакції.

Звідси випливає ще один висновок про “відносини” досвіду й ситуації. Якщо можна говорити про перебування суб’єкта в “полоні” мови, то так само припустимо говорити й про “полон” його *особистого досвіду*. Можна допустити, що саме ситуація дає суб’єктові шанс *вирватися за межі полону свого досвіду, переструктурувати* його, поповнити новим досвідом і т. ін. Ю. М. Лотман пише про те, що текст прочитаного стає моделлю переосмислення реальності [5]

(ідеться, звісно, про особливий тип читання, коли переглядається розуміння себе, своїх стосунків з людьми, своєї поведінки), і це зауваження, на наш погляд, можна тією ж мірою віднести й до “читання” тексту ситуації з подальшим переосмисленням свого досвіду на основі цього прочитання (як на моделі).

Ю. М. Лотман аналізує випадки (у поетичних текстах) функціонування текстів не як повідомлень якоюсь мовою, а як кодів, що концентрують у собі інформацію про самий тип мови [там само]. У цьому контексті у Ю. М. Лотмана теж з'являється поняття, близьке до “тексту особистості”, – герой пояснює собі людей (у тому числі й самого себе) методом ототожнення їх із деякими текстами. Цікаво, що в наших категоріях саме ці останні тексти постають у ролі “ситуації”, що “огортає” і пояснює людину для того, хто шукає пояснення.

Ще одне міркування Ю. М. Лотмана видається нам надзвичайно важливим у контексті обговорення поняття “текст ситуації”. Наголошуючи на глибокій аналогії між специфікою функціонування великих півкуль людського мозку й устроєм культури як колективного інтелекту, він відзначає, що в обох випадках ми виявляємо існування двох принципово різних способів відображення світу й вироблення нової інформації з подальшими складними механізмами обміну текстами між цими системами [там само, с. 46]. У межах однієї свідомості наявні ніби дві, одна з яких оперує дискретною системою кодування й утворює тексти, що складаються як лінійні ланцюжки з'єднаних сегментів, а у другій первинним є текст; він є носієм основного значення; він за своєю природою є континуальним, а не дискретним, зміст його “розмазаний” в n-мірному семантичному просторі даного тексту (як приклади Ю. М. Лотман наводить полотно картини, сцену, екран, ритуальну дію, громадську поведінку, сон). Очевидно, що саме таку природу має “текст ситуації”. І не випадково, що, як і у всіх текстах цього типу, виділити знаки, які складають його (у нашому випадку – компоненти ситуації), буває важко і це виокремлення має досить штучний характер.

На завершення торкнемося проблеми домагань у зв'язку із ситуаційним фактором. Видається, що домагання особистості, як і деякі інші особистісні фактори, ситуаційно обмежені. Кожен конкретний вид, або пучок, домагань даної особистості можна

осмислити в певній ситуаційній “оправі”: у деяких ситуаціях домагання “включаються”, в інших вони наявні в пасивній – потенційній, незатребуваній – формі, у третіх вони можуть бути на якийсь час свідомо відкинуті самим суб’єктом, наприклад, у пориві рефлексії у відвертій бесіді із задушевним співрозмовником, або на сповіді, або в період поглинання всіх помислів турботою про важкохвору близьку людину і т. ін.

Ситуації, що дають змогу домаганням “попрацювати”, для особистості найчастіше і є тими, які вона шукає, обирає. З іншого боку, всім відома й зворотна ситуація: якщо певний пучок домагань особистості не може бути реалізований через деякі особистісні причини й, таким чином, має ілюзорний характер, слугує улюбленою “грою” для особистості, то людина може підсвідомо уникати тих ситуацій, у яких домагання повинні були б вилитися у форму якихось дій, проявитися – до чого особа, як ми припустили, не готова.

Якщо, обговорюючи проблему життєвих домагань особистості, іти від ситуації, то можна констатувати феномен *внутрішньоситуаційних домагань*: для даного суб’єкта може існувати деяка кількість стереотипних ситуацій, у яких він звик зазнавати, демонструвати або реалізовувати деякі специфічні, тільки або переважно цим ситуаціям притаманні домагання. Наприклад, домагання щодо лідерства або щодо певної реакції учасників ситуації на себе й т. ін. [11; 12]. Це дуже близько до того, що прийнято називати ситуаційними ролями, або амплуа, але ми тут підкреслюємо наявність деякої націленості, векторності, властивих зазвичай феномену домагань.

Висновки Якщо говорити про ситуації в контексті психогерменевтичної проблематики, то можна сформулювати такі проблеми: *що в ситуації* сприяє або перешкоджає актуалізації й осмисленню особистого досвіду? *Яка ситуація* сприяє або перешкоджає актуалізації й осмисленню суб’єктом свого досвіду? *Як пов’язані* осмислення досвіду й осмислення ситуації? *Що* в параметрах ситуації, у її властивостях зумовлює той або інший розвиток сценарію (тобто те або інше розгортання процесу осмислення)? *Як* при цьому корелюють властивості ситуації й властивості досвіду? Не претендуючи на вичерпну відповідь, ми наводимо деякі попередні міркування з приводу сформульованих питань.

Така методологічна позиція характерна для початку розробки проблеми. Продовження досліджень передбачає розробку спеціальних процедур обробки емпіричного матеріалу, що, можна сподіватися, дасть змогу перейти від питань до відповідей.

Література

1. *Lewin K. Principles of Topological Psychology.* – New York; London: McGraw Hill, 1936. – P. 9 – 13.
2. *Левин К. Конструктивное представление ситуации // Психология социальных ситуаций.* – СПб.: Питер, 2001. – С. 34 – 37.
3. *Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Пер. с англ. В. В. Румынского; Под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна.* – М.: Аспект Пресс, 2000.
4. *Томас У., Знанецкий Ф. Методологические замечания // Психология социальных ситуаций.* – СПб.: Питер, 2001. – С.29–34.
5. *Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история.* – М.: Языки русской культуры, 1999.
6. *Пятигорский А. М. Некоторые общие замечания относительно рассмотрения текста как разновидности сигнала: Структурно-типологические исследования.* – М., 1962.
7. *Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник.* – К.: Либідь, 1999.
8. *Magnusson D. Wanted: A Psychology of Situations // Toward a Psychology of Situations: An Interactional Perspective.* – New Jersey: Hillsdale, 1981. – P. 13 – 21.
9. *Кантор Н. Восприятие ситуаций: прототипы ситуации и прототипы “человека-в-ситуации” // Психология социальных ситуаций.* – СПб.: Питер, 2001. – С. 212 – 216.
10. *Зарецкая О. А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта (к постановке проблемы) // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої.* – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2, вип. 3. – С. 90 – 105.
11. *Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко.* – К.: Рута, 2001.
12. *Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций // Вопр. психологии.* – 1997. – № 1. – С. 121 – 132.

© Зарецька О. О.

ПРОБЛЕМНИЙ ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД: ШЛЯХИ УСВІДОМЛЕННЯ І КОРИГУВАННЯ

Н. В. Алікіна

РУЙНІВНИЙ ДОСВІД: СУБ'ЄКТИВНЕ БАЧЕННЯ

Наголошується, що людина, набуваючи життєвого досвіду, не завжди перетворює його в необхідні для подолання руйнівних наслідків ефективні дійові конструкти. У протиставленні позитивного досвіду руйнівному спостерігається інертність. Висловлюється думка, що бачення проблеми руйнівної повторюваності відбиває безліч особистих світоглядних теорій та “дію” буденної філософії. Як соціально-психологічний захід протистояння руйнівній повторюваності розглядається досвід переживання “спогадів про майбутнє”.

Ключові слова: руйнівна повторюваність, негативний досвід, “фатальні дублі”, рефлексія майбутнього.

Подчёркивается, что приобретаемая жизненный опыт, человек не всегда вырабатывает эффективные действенные конструкты, необходимые для преодоления разрушительных последствий. В противопоставлении позитивного опыта разрушающему наблюдается инертность. Высказывается мысль, что видение проблемы разрушительной повторяемости отражает множество личных мировоззренческих теорий и “работу” обыденной философии. В качестве социально-психологического приема противостояния разрушительной повторяемости рассматривается опыт переживания “воспоминаний о будущем”.

Ключевые слова: разрушительная повторяемость, негативный опыт, “фатальные дубли”, рефлексия будущего.

It is emphasized, that a person while gaining its life experience doesn't always elaborate effective and efficient constructs necessary for coping the destructive consequences. The inertness can be seen in opposing positive experience to negative one. It has been said, that vision of the destructive frequency reflects a lot of individual world view theories and routine philosophy “work”. The experience of

passing through “future memoirs” is considered as a socio-psychological technique of resisting the destructive repeatability.

Key words: destructive repeatability, negative experience, “fatal doubles”, reflection of future.

Проблема. У контексті дослідження детермінант руйнації позитивних життєвих домагань особистості негативний досвід окремо взятих індивідів можна узагальнити, пославшись на достеменно встановлену річ: у світі, за словами відомого філософа М. Мамардашвілі, відбувається тільки те, що вже колись відбувалося [1]. Цю вселенську закономірність несуперечливо пояснюють відзначені ще К. Леві-Стросом незмінні властивості (структури) свідомості людини, які й зумовлюють постійність та повторюваність подій, у тому числі саме тих, руйнівних, – настання негативних наслідків при позитивних намірах [2].

На питання, чи зможе людина (людство!) взагалі набути контрруйнівного досвіду, утримувати та використовувати його, поки що жорстко та песимістично відповідає відома оповідь про впертого чолов’ягу, що продовжує пиляти гілку дерева, на якому сидить. Тому досі не втрачає *актуальності* психологічний аналіз руйнівного досвіду особистості, визначення соціально-психологічних диспозицій його повторюваності.

Мета статті: дослідити конкретні особливості суб’єктивного бачення особистістю власного руйнівного досвіду.¹

Цілком зрозуміло із психологічного погляду, що на індивідуальному рівні особистий руйнівний досвід сприймається загалом конкретно, людина зазвичай обтяжує себе

---

¹ Робота не претендує на строгу наукову академічну завершеність. У ній використовуються власні спостереження та розмірковування, що зазвичай виникають при аналізі ключових моментів досліджуваної проблеми, коли емпірика піддається узагальненням поки що на рівні вже встановленого: “Когда б ты знал: нет мысли мало-мальской, которой бы не знали до тебя!”/ “Коли б ти знав: нема навіть малих думок, які до тебе не були б відомі!”[1; с. 99].

філософським ставленням до повторюваності колишніх помилок, поразок та проблем. Ці “старі знайомі” в реальній життєвій ситуації малопривабливі, зустріч з ними лише засвідчує, що намагання досягти успішного результату виявилися марними, наміри не зреалізовано, мети не досягнуто, найкращі прагнення не дали очікуваних плодів.

Зрозуміло, людина, наділена як представник роду *Homo sapiens* здатністю до самовдосконалення, намагається запобігти “фатальним дублям”. Можливо, що цей намір і вдається реалізувати, але в тій мірі, у якій це дозволить зробити власна примхлива свідомість людини, хаос якої, на думку І. Канта, впорядковує діяльність апріорних (що передують досвіду) форм розуму [3].

Ідучи традиційно емпіричним шляхом, народна мудрість зафіксувала факт повторюваності прикрої для людини розбіжності між її намірами та результатами/наслідками (ефект експектації відомий з наукової психології). Прислів'я констатують: “Не так сталося, як гадалось”, “Не все тее зробиться, що на думці зродиться”, “Не знаєш, де знайдеш”, “Не знаєш, звідки на тебе впаде”, “Із самого початку думай, який буде кінець”, “Не знаєш початку, не чуди кінця”, “Хто що вміє, то і діє”, “Говориш як чоловік, а робиш як дурень”, “Не говори пишно, щоб тобі зле не вийшло”, “Хто багато говорить, той договориться до лихого кінця”, “Тисячу разів пожалкуєш, що сказав, а раз, що замовчав”, “Вчи лукавого на свою голову” і т. ін. [4; 5].

На рівні конкретної поведінки (про що свідчить негативний досвід!) накопичена народна мудрість та звичайна поінформованість про настання руйнівних наслідків чомусь втрачаються. Так, наприклад, з року в рік зимова стихія впевнюється в марності свого навчання, стикаючись із незрозуміло чим зігрітою надією, що сніг, може, і не впаде, та підкреслюючи психологічну інертність людини в запобіганні неприємностям (“Поки грім не гряне, лоба не перехрестить”) або відбиваючи масову прихильність до психологічно відомої тези – “вирішуємо проблеми у міру їх надходження” (якою, на жаль, у багатьох випадках не керуються диференційовано, з огляду на результат). Те ж саме можна казати і про уроки

Історії. Отже, позитивного ефекту від навчання надзвичайною подією (“событийное обучение”) на соціально та психологічно екологічному рівні не спостерігається.

Дотепер пояснення ірраціональної поведінки людини мають вагу гіпотетичних теоретичних версій. Стосовно окремо взятої, конкретної, людини виокремлюються індивідуально-психологічні особливості, або структурні утворення особистості, що перешкоджають запобіганню руйнівним наслідкам при намаганні реалізувати позитивні наміри. З-поміж них (невідомо якої множини) можна навести нестачу розуму та прогнозування, самовпевненість та егоїзм, поверховість, необережність, непоінформованість, агресивні, амбівалентні та негативістські елементи особистісної структури тощо [6; 7].

Розмірковуючи таким чином (“Правду в приказках шукай”), припускаємо, що досвід все ж таки допомагає людині оминати руйнівні повторювання. Його з обов’язковим взаємодоповненням складають і знання, і вміння. Однак досвід буває оманливим, досвідченою людиною вважається не та, що багато знає, а та, що багато прожила. Разом з тим не той багато знає, що багато прожив, а той, що багато пережив [5]. Досвід переживання, як відомо із життєвої практики та вузькоспеціальних наукових досліджень, допомагає людині відповідати на важливі питання, розв’язувати складні евристичні проблеми, відкривати багато таємниць, у т. ч. про себе, не виключаючи наукових.

Звісно, індивідуальні інтерпретації можна розглядати лише на рівні припустимих причин процесу руйнації позитивних життєвих домагань особистості. Проте суб’єктивне бачення (навіть якщо воно відбиває власну буденну філософію суб’єкта) є нейтральним з точки зору будь-якого наукового теоретичного навантаження. Це дає можливість, здійснюючи психологічний аналіз цього суб’єктивного бачення, з’ясувати гіпотетичні теоретико-методологічні підстави, придатні для інтерпретації предиспозиційних умов руйнівної повторюваності (як руйнівного досвіду) на науковому рівні, релевантному причинній сутності досліджуваного явища.

Як приклад наведемо деякі особливості суб’єктивного бачення особистістю свого руйнівного досвіду, тобто тих

“фатальних дублів” (горезвісних граблів, на які неодноразово наступають), у яких через індивідуальні закономірності поведінки людини відображаються певні ознаки механізму руйнівної повторюваності.

Подасмо до Вашої уваги такий випадок. З мотивів належності до речових доказів в особливо важливій кримінальній справі, пов’язаній із розслідуванням вбивства на замовлення, але об’єктивно безпідставно, був вилучений з приватного користування та незаконно і тривалий час (майже 5 років) не повертався власниці дорогий автомобіль іноземної марки. Власниця, потерпіла у справі (далі в тексті Ф.), отримала вказаний автомобіль у дарунок, що було оформлено належним чином, від батька своєї (на час вилучення автомобіля малолітньої) молодшої доньки. Зі своїм чоловіком офіційного шлюбу вона не брала з причин, за її словами, його кар’єрних міркувань, соціального становища, незгоди законної дружини розірвати шлюб. Автомобіль був подарований на утримання, забезпечення життя в подальшому (через продаж або здавання в оренду) за обопільної згоди більше не підтримувати ніяких стосунків, остаточно розірвати їх. Упродовж п’ятирічного, “безавтомобільного” та самотнього, періоду Ф. зіткнулася із значними матеріальними проблемами. Повернутий (знайдений самою потерпілою та представником її інтересів!) фактично в зруйнованому стані автомобіль становище не покращив (покращання, на яке сподівалася потерпіла, розтягувалося в часі, навіть попри розгляд справи, порушеної за позовом про відшкодування матеріальних і моральних збитків).

На момент психологічної бесіди Ф. було 40 років, старшій доньці (від першого шлюбу) майже 15, молодшій – 8 років. Ф. мала досвід подолання життєвих труднощів: у дитинстві вона хворіла, але завдяки загартуванню і заняттям спортом стала майстром міжнародного класу зі стрільби, брала активну участь у змаганнях, виступаючи за Збройні сили колишнього СРСР. З початком перебудови через дестабілізацію спортивних структур Збройних сил, маючи лише середньо-спеціальну освіту, Ф. залишилася працювати телефоністкою в одній з військових частин в Україні (її батьки та рідна сестра –

громадяни Росії). Час “конфіскації” автомобіля збігся з періодом повсюдної затримки заробітної платні...

Про себе Ф. розповіла, що за характером може бути і твердою, і плаксивою. Коли втратила можливість забезпечувати дітей необхідним (старша донька, на той час 10-річна дівчинка, приносила зі школи їжу, не з’їдаючи сама безплатний обід, яким у той час школа підтримувала учнів з малозабезпечених сімей), відчувала почуття сорому перед власними дітьми.

Психологічний стан Ф. на ініціальний період подій, про які вона розповідала, та в подальшому визначала така динаміка емоційних проявів. Спершу це були тривога й гострий страх. Потім прийшли розчарування, апатія, неспокій, з’явилися сумніви, розгубленість. Виникли підвищена вразливість, відчуття життєвої безвиході та залежності від невизначеності становища. Заполонили переживання безсилля та власної нікчемності через тиск розпачу, виснаженість, втрату життєвої енергії. Гостра потреба в порятунку викликала та стала підтримувати критичну (на межі емоційного зриву) внутрішню напруженість. Негаразди Ф. переживала гостро, соромилася себе, дорікала собі тим, що зважилася народити дітей.

Низка життєвих проблем, що виникли у Ф. унаслідок стресогенних подій, та намагання подолати їх руйнівні наслідки зумовили виникнення стану хронічної перенапруженості самоконтролю, в якому жінка перебувала, не дозволяючи собі зовнішніх проявів власної емоційної слабкості. Провідною, суто психологічною, на той час потребою була потреба у звільненні від нестерпного напруження, у захисті від переживання зумовлених стресом негативних почуттів (власного приниження та зневаги, зневіри, самодокорів, втрати почуття радості життя, відчуття несвободи). Під час психологічного дослідження стан Ф. визначався дисбалансом процесів гальмування та збудження в бік переважання останніх, відчуттям психологічної втоми, бажанням спокою, відпочинку, надійного захисту та поваги.

І на час описаних за ситуацією Ф. подій, і під час бесіди з нею Ф. вважала, що не мала права народжувати молодшу доньку. Вважала за помилку стосунки з її батьком, оскільки “знала про нього тільки те, що останнім часом він глибоко поринув у бізнес”. Разом з тим Ф. відзначала, що, відчуваючи

щось тривожне, була сповнена впевненості, що все буде гаразд. Цю впевненість Ф. якраз і порівнює з глибинними внутрішніми відчуттями, породженими станом радісного очікування дитини, коли сподіваються тільки на добре, а вона, за її словами, усе бачила в рожевих кольорах.

Ф. відзначала, що за своїм характером не виключає можливості знову припуститися такої самої помилки, та самостійно, спонтанно використала відоме всім порівняння (“наступити на ті самі граблі”). Вона пояснила це тим, що наївна, занадто довірлива, відкрита. При цьому, зазначаючи, що нічому так і не навчилася, мимовільно повторила, що відчуває себе такою ж відкритою.

Слід зазначити, що, за результатами психологічного дослідження, Ф. притаманні цілеспрямованість, активність, акуратна сумлінність у ставленні до фактів, певна прямолінійність, емоційна чутливість, адекватний баланс вимог до себе та інших, орієнтація на порозуміння в стосунках, товарицькість, жива уява та інтерес до навколишнього світу. Ф. не виявила схильності до конфліктності. Мотиваційні фактори її поведінки визначаються безкомпромісним прийняттям традиційних та припустимих (регламентованих соціокультурним оточенням) правил та норм у визначенні регуляційних схем власних вчинків.

На питання, чому вона так легко допускає можливість повторення того, що оцінюється як помилка (чи визначається Ф. за помилку), негативні наслідки якої примусили її страждати, Ф. відповіла, знову використовуючи асоціації, пов’язані з глибинним відчуттям радості народження дитини: ”Напевне, це безпам’ятство. Коли наважешся народити другу дитину, про біль пологів забувася”.

А втім, психологічний (не фізичний) біль через помилку, незважаючи на спостережену в собі відкритість (за даними психологічного дослідження, із цим збігалися орієнтація на взаємопорозуміння та жива уява, інтерес до навколишнього світу), Ф. пам’ятала та докоряла собі, відмовляючи в праві мати дитину (тобто забороняла собі “фатальний дубль”).

З огляду на наведене вище постає питання: якщо природа, готуючи людину до виконання генетичної програми

продовження роду (інстинктивно або через соціум культивуючи це як безумовний позитивний життєвий намір, як життєве прагнення, навіть життєву ціль), “кодує” її на безпам’ятство щодо болю шляхом дарування передчуття радості від очікуваної події, то чим (у випадку з Ф.) може зумовлюватися готовність до легкого забування наслідків власної (згідно з її суб’єктивним баченням) помилки, тобто дій з руйнівними наслідками, що у своєму намірі були позитивними?

Коли йдеться про намір досягти успішного результату, очікування позитивного супроводжується відповідним емоційним регістром переживань. Позитивна емоція надає діям енергії. Така емоція, як встановлено, має властивість діяти автономно [4, с. 90]. У разі збудження позитивні емоції являють собою самостійний процес, що активно конкурує з іншими мотиваціями людини, та забезпечує перевагу в боротьбі за свій кінцевий результат [5].

У випадку з Ф. можна припустити, що автономна дія позитивних емоцій, зумовлених очікуванням позитивного результату, зберігається як інерція попри те, що результату, який очікувався, не досягнуто (ефект незакінченої дії, нереалізованого наміру). Тоді, припускаючи вдруге, забування негативного досвіду (минулого) пояснюється інерцією позитивних емоцій, спрямованих у майбутнє (тобто коли вони супроводжували відповідні за знаковою модальністю наміри, що не реалізувалися).

Зрозуміло, що узагальнення, релевантні причинній сутності конкретного досліджуваного випадку, не мають універсальної валідності, тобто не придатні для пояснення механізмів руйнівної повторюваності як явища, а тому потребують перевірки на універсальну валідність.

Логіка пізнання припускає та нерідко спричинює те, що на певних етапах дослідження, коли проаналізовано наукові джерела, науковий досвід та емпіричний матеріал, виникають відповіді, що тягнуть за собою нові запитання. Наприклад, чи не є емоційна інертність позитивних передчуттів з огляду на ірраціональні та егоїстичні компоненти природи людини причиною зарахування проблеми руйнівної повторюваності до числа довічних проблем людства, які воно приречене постійно

вирішувати? Чи можна узагальнити перелік раціональних порад-обмежень, які б протидіяли руйнівній повторюваності? Чи можна їх перевести на внутрішній, виконавчий рівень людини (чи можлива така інтеріоризація?) або опанувати гнучкі, не інертні, стратегії їх виконання?

Відповіді на ці запитання (виходячи з особливостей суб'єктивного бачення особистістю проблеми власного руйнівного досвіду) спроможна дати рефлексія майбутнього. Рефлексія майбутнього – це аналіз не тільки того, що вже сталося (реального минулого руйнівного досвіду), а й рефлексія майбутніх наслідків, наслідків того, що вже ніби відбулося. У загальному вигляді досвід переживання “спогадів про майбутнє” припустимо розглядати як соціально-психологічний спосіб протистояння руйнівній повторюваності.

Щиро і чесно аналізуючи власний руйнівний досвід (відмовляючись і серцем, і розумом від настійливої спокуси егоцентричних оцінок), людина може впізнати своє невідоме в загальновідомому, відчути спорідненість з ним, навіть встановити власну причетність до світового досвіду руйнівної повторюваності (хоча не кожному вистачить сили взяти на себе хоч крихту відповідальності за неї; напевне, тому руйнівний досвід і має ознаки фатальності).

Висновок. Психологічний аналіз конкретних особливостей суб'єктивного бачення особистістю власного руйнівного досвіду дає змогу визначити інерцію позитивних емоцій, спрямованих у майбутнє (тобто тих, що супроводжували відповідні за знаковою модальністю наміри, які не реалізувалися), як ознаку психологічної диспозиції особистості до “фатальних дублів” руйнівних дій. Рефлексію майбутнього – досвід переживання “спогадів про майбутнє” – припустимо розглядати як соціально-психологічний спосіб протистояння руйнівній повторюваності.

Література

1. *Мамардашвили М. К.* Стрела познання (набросок естественно-исторической гносеологии). – М.: Языки русской культуры, 1997.
2. *Леви-Строс К.* Структурна антропология / Пер. з фр. З. Борисюк. – К.: Основи, 2000.

3. *Кант І.* Критика чистого розуму / Пер. з нім. та прим. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000.
4. *Твоя мудрість* – К.: Амадей, 2003.
5. *Українські прислів'я та приказки* / Упоряд. С. Мишанич, М. Позяка. – К.: Дніпро, 1983.
6. *Макаренко Ю. А.* Системная организация эмоционального поведения. – М.: Медицина, 1980.
7. *Файвишевский В. А.* О существовании неосознаваемых негативных мотиваций и их проявлении в поведении человека // Бессознательное. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – Т. 3. – С. 433 – 445.

© **Алікіна Н. В.**

В. В. Посохова

ЖИТТЄВІ ДОМАГАННЯ Й ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВОГО ПЛАНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ, СХИЛЬНОЇ ДО ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ

*Старые штампы, помогавшие спокойно
жить прежде, теперь истёрты или разбиты.
Одним из самых употребляемых терминов
современной публицистики стал термин хаос.
Хаос начинается с того, что, по сути,
приглашает нас к сновидению, к погружению
сознания в мир грёз, к отречению от труда
над разумом с целью сделать его ещё более
разумным. Сегодня рассудочный подход
к миру повсеместно сменяется его мифологизацией*

Павел Крусанов, “Укус ангела”

Аналізуються життєві домагання й особливості життєвого планування користувача Інтернету. Розглядається нова форма залежності від мережі Інтернет. Визначається ступінь впливу віртуального середовища на рівень життєвих домагань та плани на майбутнє схильної до інтернет-залежності молоді.

Ключові слова: Інтернет, життєві домагання, кібер-спілкування, інтернет-адикція, кіберпростір, життєве планування, користувач.

Анализируются жизненные притязания и особенности жизненного планирования пользователя Интернетом. Рассматривается новая форма зависимости от сети Интернет. Определяется степень воздействия виртуальной среды на уровень жизненных притязаний и планы на будущее склонной к интернет-зависимости молодежи.

Ключевые слова: Интернет, жизненные притязания, киберобщение, интернет-аддикция, киберпространство, жизненное планирование, пользователь.

Life aspirations and life planes of a person who use Internet have been analyzed. New form of Internet addiction is examined. An extent of virtual space influence upon level of life aspirations and planes with regard to the future of youths apt to Internet-addiction has been defined.

Key words: Internet, life aspirations, cyber-communication, Internet-addiction, cyberspace, life planes, user.

Проблема. Нинішня епоха знаменна стрімким розвитком сфери високих технологій. Те, що здавалося фантастикою ще років десять тому, сьогодні стало невід'ємною частиною нашого існування. Уже складно обійтися без мобільного або комп'ютерного зв'язку, який настільки міцно ввійшов у наше буття, що часом нам просто важко собі уявити, як ми зможемо повноцінно жити без цього блага сучасної цивілізації, якщо раптом будемо його позбавлені хоча б на короткий проміжок часу.

Всесвітня комп'ютерна мережа нині відіграє набагато важливішу роль у житті людства, ніж передбачалося. Роль Інтернету на початку третього тисячоліття виходить далеко за рамки надання винятково інформаційних послуг [1]. Усе частіше за його допомогою укладаються договори, оформляються угоди між фірмами, здійснюється дистанційне навчання. Для населення економічно розвинених країн Інтернет відіграє роль незамінного помічника у вирішенні побутових питань – таких, зокрема, як оплата комунальних послуг, придбання різних товарів, програмування побутової техніки й т. ін.

Та найважливіше місце належить сфері кіберспілкування, яка своєю появою привернула до себе увагу жителів різних країн, оскільки дала їм змогу безперешкодно

спілкуватися один з одним. За словами американського дослідника Шторма Кінга, який вивчає особливості комп'ютерного спілкування, людина вперше за весь час існування цивілізації дістала змогу доносити свої думки до такої величезної кількості своїх побратимів [2]. Особливо пильну увагу з боку фахівців привернуло кібер-спілкування з тієї причини, що воно поступово витісняє спілкування реальне. Це, у свою чергу, не може не відбитися на укладі життя людства.

З огляду на все перераховане вище можна припустити, що впровадження Інтернету в реальне життя суспільства певним чином вплинуло на настанови, домагання й життєві плани кожного окремо взятого його представника.

Мета статті: проаналізувати особливості життєвих домагань і планів особистості, схильної до інтернет-залежності.

Домагання – це моделі бажаного майбутнього, побудовані на основі певних очікувань, бажань, сподівань, що їх переживає й частково усвідомлює особистість [3]. Рівень домагань – це той рівень складності завдання, який людина зобов'язується досягти на основі попереднього виконання. З даного визначення випливає, що процес формування рівня домагань досить динамічний. Одним з його головних компонентів є досвід, що здобувається особистістю в результаті досягнення раніше поставленої мети. Саме досвід дає змогу особистості виробляти більш реалістичні, такі, що відповідають її можливостям, домагання, які, найімовірніше, дадуть бажаний результат. Іншими словами, це та планка, висота якої в ході життя може змінюватися в бік заниження або завищення за умови адекватного ставлення особистості до труднощів, що виникають на її шляху. Говорячи про адекватне ставлення, ми маємо на увазі визначення людиною для себе найбільш прийнятних форм реагування незалежно від складності ситуації.

Загальновідомим є той факт, що з огляду на індивідуальні особливості кожна людина має свій поріг чутливості щодо стресу – впливу, а відповідно до цього на ту саму ситуацію різні люди реагують неоднаково. Юнацький вік у цьому плані є періодом серйозних випробувань. Починаючи самостійне життя, молоді люди стикаються з необхідністю прийняття власних рішень, важливих для їхнього майбутнього

життя. Це нерідко спричиняє виникнення в особистості внутрішніх суперечностей, причини яких сягають своїм корінням у дитинство. Саме в дитинстві на основі батьківських настанов, оцінок тих або інших вчинків, дій, інтелектуальних здібностей значимими дорослими, взаємин з однолітками формуються уявлення дитини про діапазон її можливостей [4]. Нерідко авторитет близьких виявляється настільки високим, що, починаючи самостійний шлях, особистість намагається втілити в життя їхні бажання, а не свої власні. Однак через зрозумілі причини ці спроби найчастіше виявляються невдалими.

Конфлікт внутрішніх суперечностей, що виникає внаслідок цього, далеко не завжди має конструктивну форму розв'язання. У деяких випадках молоді люди обирають тактику уникання, що дає їм змогу захистити власне Я від зовнішнього впливу. Дуже часто трапляються випадки, коли з цією метою юнаки й дівчата починають зловживати алкоголем, наркотиками або ж з головою занурюються в кіберпростір.

На думку Т. М. Титаренко, нова особистість породжує нові домагання [3]. Дане визначення дуже точно характеризує особистість епохи hi-tech. Молоді люди виявляють більшу цікавість до новинок у галузі ІТ-індустрії (індустрії інформаційних технологій), ніж до подій, що відбуваються в їхньому житті. У більшості випадків причиною цього є те, що віртуальне середовище й реальне життя занадто тісно взаємопов'язані – настільки тісно, що часом для особистості, надмірно захопленої Інтернетом, дуже складно відмежувати процеси, які відбуваються в on-line, від того, що відбувається off-line.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду особливостей домагань та життєвих планів інтернет-адиктивної молоді, варто звернути увагу на те, що являє собою адикція. У розмовній англійській слово “адикція” вживається на позначення згубної звички, пристрасті й може бути віднесене практично до будь-якої речовини, заняття або взаємодії. Це досвід, заснований на шаблонній суб'єктивній реакції людини на те, що має для неї особливе значення – щось, що вона сприймає як настільки безпечне й заспокійливе, що, врешті-решт, не може без цього обійтись. Отже, адикт – людина, якій на початку життя випало випробувати поляризовані ексцеси,

непоследовність або депривацію хоча б в одній з таких значущих сфер: близькість, дисципліна, батьківські рольові моделі, пасивність-агресивність, функції роботи й гри, фрустраційна толерантність і здатність до контролю власних спонукань. Перекося в даних сферах відповідальні за різні ступені деструкції самооцінки й контролю імпульсів. Це людина, що не навчилася цілеспрямованості у відносинах зі світом, а тому шукає стабільності й упевненості в якійсь повторюваній ритуалізованій діяльності [5].

Термін “інтернет-адикція” був запропанований нью-йоркським психіатром Айваном Голдбергом на позначення поведінки зі зниженим рівнем самоконтролю, що загрожує витісненням нормального життя особистості [6].

Під зниженим рівнем самоконтролю розуміють нездатність особистості керувати своїми бажаннями, прагнення постійно отримувати задоволення, вдаючись до різних засобів і способів. Використання адиктивного агента дає змогу блокувати неприємні відчуття. Відтак у результаті взаємодії з об’єктом адикції виникає ілюзія штучно створеного особистістю відчуття благополуччя. Однак по закінченні цієї взаємодії виникає бажання знову відчути пережиті емоції й почуття. Це бажання стає настільки нав’язливим, що згодом настає атрофія інших інтересів і здібностей адикта [7]. Головна небезпека Інтернет-простору полягає в тому, що він створює комфортні умови існування для своїх користувачів. Такими умовами є анонімність, можливість припинити спілкування в будь-який момент, а у зв’язку із цим – почуття безпеки, комфорту, упевненості. Крім того, анонімність дає змогу особистості піддавати реально існуючий Я-образ усіляким віртуальним змінам. Змінюватися може абсолютно все: стать, вік, зовнішність, соціальний статус, фінансовий добробут. Одним словом, людина отримує можливість віртуальної реалізації всіх своїх цілей, планів, бажань, усе більше поринаючи у світ фантазій і відсторонюючись при цьому від реально існуючого життя.

Цілком природно припустити, що кіберпростір не просто впливає на природний хід людського життя. Своїм втручанням він повністю змінює його, підкоряючи своїм законам.

Щоб ознайомитися з особливостями життєвого планування молоді, схильної до кіберадикції, ми провели дослідження, в якому взяли участь студенти вищих навчальних закладів Києва та Луганська. Такий географічний вибір пояснюється намаганням дослідити ступінь захопленості молоді мережею Інтернет, а також з'ясувати наявність або відсутність відмінностей у життєвих планах юнаків та дівчат у центрі та в більш віддаленій від столиці області. Були задіяні такі вузи, як Луганський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, Київський національний торгово-економічний університет, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації, Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут”. У дослідженні взяли участь студенти таких факультетів: психолого-педагогічного, фінансово-економічного, телекомунікаційних мереж і систем, економіки та бізнесу, графічного дизайну, іноземних мов, трудового та професійного навчання, транспортних технологій, соціології та мовознавства, математики й інформатики, журналістики.

Загальна кількість досліджуваних становила 399 чоловік віком від 17 до 28 років. З них 43% – чоловіки, 57% – жінки. “Вільні користувачі” становили 80% досліджуваних, 20% – “передзалежні”.

У дослідженні брали участь студенти 1 – 5 курсів, що дало змогу отримати інформацію про наявність у досліджуваних уявлень щодо власного майбутнього та їх зміну протягом періоду навчання у вузі.

Щоб з'ясували специфічність життєвих планів користувачів, надмірно захоплених кіберпростором, студентам запропонували написати твір на тему “Моє майбутнє через п'ять років”, а також намалювати власне майбутнє. Аналізуючи результати творів на тему планування студентами свого майбутнього, ми звертали увагу на рівень сформованості в молодих людей уявлень про майбутнє життя, ступінь серйозності намірів утілити в життя задумане. На основі теоретичного матеріалу, а також змісту творів було виділено низку показників, які становлять структуру життєвих планів, а саме: часова протяжність (де йдеться, зокрема, про поєднання близької й

далекій перспектив); структурованість і послідовність; усвідомленість; самостійність; інструментальність (мається на увазі цілеспрямованість особистості, визначеність способів досягнення мети); ілюзорність або реалістичність; позитивне чи негативне ставлення. Це дало змогу визначити кількісні співвідношення між значущими для кожної групи цінностями.

Відповідно до переваг тих чи інших показників у творах випробуваних було визначено рівні, які характеризують ставлення молодих людей до майбутнього: дуже низький, низький, середній, високий.

У групі “вільних користувачів” на дуже низькому рівні перебувають 12% випробуваних. Для них характерне прагнення до дозвольного проведення часу з проявом інфантилізму. При цьому їм явно бракує осмисленості життєвих перспектив і планів на майбутнє. Представники цієї групи, як правило, не замислюються над наслідками безконтрольного, неусвідомлюваного марнування часу в постійному прагненні отримати задоволення “тут і тепер”. Такі результати є підтвердженням психологічної незрілості, що виявляється в дефіциті осмисленого підходу до планування майбутнього, у нездатності визначити мету й засоби її досягнення.

На низькому рівні життєвого планування перебуває 40% “вільних користувачів”, ставлення яких до майбутнього є фрустрованим. Відзначено непевність і страх, що виражаються в небажанні посвячувати оточуючих у свої плани. Поясненням цього може бути небажання йти на контакт насамперед із самим собою. Користувачі із цієї групи відчувають непевненість, причиною якої є усвідомлення недосконалості власних планів порівняно з планами однолітків або ж взагалі брак будь-яких думок про подальше життя. Це призводить до посилення наявних і набуття нових комплексів, які надалі можуть спричинити різні невротичні реакції.

Що ж до фрустрованості молодих людей, то це є такою собі захисною реакцією у відповідь на дійсність, яка лякає. Однак утеча від реальності, по суті, є провідником у світ адикцій. На основі цього факту можна припустити, що випробувані цього рівня становлять так звану групу ризику – тих, що схильні до набуття залежності. Особистість, яка прагне

жити одним днем, не будуючи планів на майбутнє, автоматично позбавляє себе перспектив розвитку, наражає саму себе на тяжку життєву кризу.

Середній рівень життєвого планування виявлено у 13% “вільних користувачів”, зорієнтованих на далеку перспективу в здійсненні запланованого. Вони характеризуються позитивним ставленням до майбутнього, однак їм притаманні певною мірою ілюзорність і несамостійність в плануванні подальшого життя. У цій групі мали місце висловлювання про зростання впливу Інтернету на суспільство загалом і власне життя зокрема. Фіксація уваги на цьому явищі свідчить про те, що Інтернет займає в житті цих студентів дуже істотне місце сьогодні, а отже, і в майбутньому займатиме теж.

На високому рівні життєвого планування перебувають 35% “вільних користувачів”, оптимістично налаштованих щодо майбутнього працевлаштування за фахом та утворення сім'ї. Потрібно відзначити, що для цієї групи студентів характерне поєднання близької й далекої перспектив, структурованість, усвідомленість, відносна самостійність та інструментальність життєвих планів.

Для “передзалежних” із дуже низьким рівнем сформованості уявлень про життєві перспективи (40%) характерним є брак конкретних цілей і планів на майбутнє. Крім того, помітні ознаки ескапізму. Це дає підстави висловити припущення про згубність впливу Інтернет-простору на особистість. Для кіберадикта віртуальний світ набагато привабливіший, ніж реальний. За допомогою Інтернету можна втілити будь-які, навіть найсміливіші, фантазії. Адикти позбавлені здатності самостійно усвідомлювати те, що Інтернет сам по собі є міфом, фантазією і перешкодою на шляху до успішного життя в реальному світі.

“Передзалежним”, які перебувають на низькому рівні та становлять 30%, властиві фрустрованість і страх перед майбутнім. При цьому їх переслідує відчуття зумовленості майбутнього, яке ще не настало, – тому вони намагаються сховатися від зіткнення з реаліями життя, обираючи світ ілюзій.

Відзначимо, що порівняно з аналогічною групою “вільних користувачів” ця група менше переймається

розбіжностями між власними і груповими життєвими цінностями, відкритіше висловлює свої думки, менш замкнута. Можливо, специфіка мережевого спілкування з багатьма незнайомими людьми створює сприятливі передумови для відвертого висловлювання думок, почуттів, переживань. Інтернет-залежні користувачі переносять правила поведінки, характерні для середовища Інтернет, у реальне життя, не роблячи при цьому поділу на своїх і чужих.

У “передзалежних” середнього рівня (20%) провідним є прагнення пов’язати своє майбутнє з комп’ютером, що практично вдвічі перевищує показники аналогічної групи “вільних користувачів”. По суті, молоді люди виявляються нездатними до адекватного планування майбутнього, створюючи для себе перспективу нерозривного співіснування з кіберпростором. Уявлення про майбутнє в цій групі випробуваних підпорядковуються впливу кіберсередовища, у зв’язку з чим звертає на себе увагу ілюзорність окреслених перспектив, брак усвідомленого й незалежного підходу до визначення життєво важливих цінностей.

“Передзалежні” випробувані, що перебувають на високому рівні (10%), мають кар’єрну спрямованість, що у два з половиною рази менша, ніж у групі “вільних користувачів”. Незважаючи на досить високий рівень показників самостійності, усвідомленості й реалістичності, їх вірогідність виглядає дуже сумнівною з огляду на факт значущості Інтернету для представників цієї групи. У контексті інструментальності відзначається брак уявлень про засоби досягнення мети. Стає очевидною нездатність молодих людей здійснити свої плани в майбутньому. Отже, потрібно зазначити, що виділення високого рівня в групі “передзалежних” користувачів є умовним.

Висновки. Домагання й життєві плани є основним показником активності особистості. Однак на підставі отриманих експериментальних даних у групі схильних до інтернет-залежності молодих людей відзначається фактична відсутність тенденції до планування власного майбутнього. Надмірна захопленість кіберпростором призводить до втрати особистістю контролю над процесами, які відбуваються насправді, що проявляється в так званому розмиванні границь

між реальним й віртуальним світами. Відзначається фактичне виключення із життєвих планів основних сфер життя людини – таких, зокрема, як інтимно-особистісні відносини й професійна спрямованість.

Явище ескапізму й поєднання власного майбутнього з комп'ютерним світом вимагають особливо пильної уваги. Ідеться, зокрема, про групу студентів, у яких не сформувалися уявлення про майбутнє життя. Поява такої групи є свідченням того, що комп'ютерне середовище позбавляє особистість здатності адекватно сприймати дійсність, відповідально підходити до планування власного майбутнього.

В інтернет-середовищі особистість має можливість конструювати якісно новий віртуальний образ, який задовольняє її вимогам. Однак при цьому суб'єкт витрачає свою енергію на створення кіберособистості, що ефективно функціонує винятково в мережі, і будь-які спроби втілити даний образ у реальне життя навряд чи матимуть успіх через невідповідність поведінки, рис характеру, потреб, домагань і вчинків особистості, побудованих на віртуальному рівні, її реальному статусові.

Література

1. *Дьяков В. П.* Internet на початку третього тисячоріччя // <mailto:dyak@keytown.com>
2. *King S. A.* Researching Internet Communities: Proposed Ethical Guidelines for the Reporting of Results // *The Information Society.* – 1996. – №12. – Р. 119 – 127.
3. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
4. *Луків В. А.* Проблема відтворення інтелігенції: життєві орієнтації російських студентів 90-х років // <http://www.psychology.ru/>
5. *Психологическая энциклопедия: 2-е изд. / Под. ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха.* – СПб.: Питер, 2003.
6. *Арестова О. Н., Бабанин Л. Н., Войскунский А. Е.* Психологическое исследование мотивации пользователей Интернет. – <http://www.psychology.ru/>
7. *Бродски А., Пил С.* Любовь и зависимость. – М.: Ин-т обществ. исслед., 2005.

© **Посохова В. В.**

САМОЗДІЙСНЕННЯ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ ЧЕРЕЗ РЕАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Визначено основні індивідуально- та соціально-психологічні механізми реалізації особистого потенціалу наркозалежної молоді, набуття нею життєвого досвіду самоздійснення завдяки заняттям у мистецьких реабілітаційних групах взаємодопомоги. Охарактеризовано самоздійснення як соціально-психологічну закономірність реалізації особистої свободи. Проаналізовано особливості звільнення проблемної молоді від залежності.

Ключові слова: проблемна, наркозалежна молодь, особистий потенціал, самоздійснення, мистецтво, реабілітаційні групи взаємодопомоги.

Определены основные индивидуально- и социально-психологические механизмы реализации личного потенциала наркозависимой молодежи, приобретения ею жизненного опыта самоосуществления в результате занятий искусством в реабилитационных группах взаимопомощи. Охарактеризовано самоосуществление как социально-психологическая закономерность реализации личной свободы. Проанализированы особенности освобождения проблемной молодежи от зависимости.

Ключевые слова: проблемная, наркозависимая молодежь, личный потенциал, самоосуществление, искусство, реабилитационные группы взаимопомощи.

Main individual and socio-psychological mechanisms of personal potential realization of drug addicted youth, their achieving of actualization experience by means of attending art courses at rehabilitation mutual aid groups. Self-actualizing has been characterized as the socio-psychological regularity of personal freedom realization. The peculiarities of releasing problem youth from the addiction are analysed.

Key-words: problematic, addicted youth, personal potential, self-actualizing, art, rehabilitation mutual help groups.

Проблема. Проблемна молодь, ядро якої становлять наркозалежні молоді люди (у т. ч. ВІЛ-інфіковані), має значний людський потенціал. На жаль, цей потенціал вона реалізує

переважно в руйнівному для власної особистості, а також для свого близького та соціального оточення напрямі. Перш за все це вживання наркотиків, кримінальна діяльність. Проте певна частина проблемної молоді, яка бере участь у реабілітаційних програмах, знаходить у собі сили й спроможність звільнитися від залежності, змінити свій життєвий шлях і скерувати його в бік позитивного самоздійснення, життєтворчості. Нагальною суспільною потребою є всебічне сприяння звільненню молодих людей від психічної залежності і наркозалежності зокрема, що, у свою чергу, допоможе суттєво покращити стан їхнього здоров'я і якість життя, знизити криміногенність у сучасному суспільстві та заощадити значні матеріальні ресурси.

Переважає більшість проблемної молоді – це наркозалежні, що розглядаються багатьма як втрачені для близьких та суспільства, люди, у яких, як правило, лишається три життєві вибори – лікарня, в'язниця або кладовище. Особистий потенціал цих молодих людей пригнічений психічною та фізичною залежністю від наркотичних речовин. Частка тих, хто повертається до нормального соціального життя після лікування від залежності та реабілітації, становить незначний відсоток від загальної кількості всіх, хто пройшов таке лікування. Проте серед учасників мистецьких реабілітаційних груп взаємодопомоги успішність реабілітації є помітно вищою. У зв'язку із цим постають питання: завдяки чому заняття мистецтвом у групі взаємодопомоги сприяють звільненню від наркозалежності, яким чином це відбувається? Знаходження відповідей на ці питання допоможе суттєво вдосконалити сучасні програми реабілітації і ресоціалізації наркозалежної молоді, сприятиме підвищенню їх ефективності.

Мета статті: визначення особливостей реалізації особистого потенціалу проблемної молоді під час занять у мистецьких реабілітаційних групах взаємодопомоги, набуття нею життєвого досвіду самоздійснення. Досягнення мети передбачає, на нашу думку, з'ясування особистісних змін, які відбуваються під час мистецьких, арт-терапевтичних занять у групах взаємодопомоги наркозалежної молоді (далі – НЗМ), визначення соціально-психологічних чинників, індивідуально- і соціально-психологічних механізмів, а також умов, які сприя-

ють звільненню її від залежності і набуттю нею позитивного життєвого досвіду.

Одним із напрямів реабілітації, в якому успішно реалізує себе проблемна молодь, є заняття творчістю, мистецтвом у групах взаємодопомоги. Ці групи наркозалежних організуються з ініціативи громадських і державних організацій, що працюють у сфері соціально-психологічної допомоги цим людям та їх близьким. Основою занять є арт-терапевтичні моделі, розроблені з позицій сучасних гуманістичних, клієнт-центрованих, психоаналітичних та інших напрямів психології та психотерапії. Фактично джерелом багатьох різновидів терапії мистецтвом, які застосовуються зарубіжними фахівцями, є психоаналіз З. Фрейда, аналітична психологія К. Юнга, психодрама Д. Морено, гуманістична психологія К. Роджерса та інших корифеїв психології та психотерапії [1; 2; 3].

Незважаючи на певну подібність у формах проведення і схожість за стратегічними цілями, арт-терапія та заняття мистецтвом у групах взаємодопомоги проблемної молоді мають певні відмінності. В арт-терапевтичній групі провідна роль усе ж належить арт-терапевту, який організує терапевтичний психокорекційний процес і в цілому несе відповідальність за його хід та наслідки [4; 5; 6]. У групах взаємодопомоги основну активність виявляють члени групи, вони ж і несуть відповідальність та отримують основні нагороди за її успішні наслідки. Залучені спеціалісти є фасилітаторами і супервізорами групових та індивідуальних занять у групі. Важливими принципами творчої роботи є: “принцип самодіяльності, самоуправління груп взаємодопомоги НЗМ з опертям на власні ресурси; принцип посилення та розвитку власних ресурсів (емпауермент); єдність свободи й відповідальності у процесах власного та групового життєтворення” [7, с. 24].

Зазвичай у групах взаємодопомоги проблемної молоді заняття мистецтвом поєднуються із психологічною роботою, хоч основний акцент у їхній діяльності робиться саме на мистецьких заняттях. Інші особливості роботи цих груп полягають у поєднанні групової роботи з індивідуальною, а також запрошення, залучення до спільної творчої діяльності як

фасилітаторів схильних до художньої творчості психологів чи представників творчих професій, використання засобів посилення творчого потенціалу учасників (емпауерменту) [8; 9]. Групова творча робота орієнтована на створення умов для гармонійного розвитку молодих людей як особистостей, підвищення їхньої відповідальності за власне здоров'я, повернення до нормального способу життя в суспільстві завдяки свідомій, активній діяльності.

Реабілітація та гармонізація особистості засобами мистецтва. Однією з умов ефективності занять мистецтвом є певна налаштованість, схильність до мистецької діяльності, просто зацікавленість учасників групи проблемної молоді саме в мистецькій діяльності. Важлива особливість занять мистецтвом полягає в тому, що воно є однією із найдоступніших емоційно захопливих форм творчості. Заняття в групі взаємодопомоги не потребує спеціальних фахових знань, умінь і навичок. Головне – це діяльність самовираження. У творчості молода людина має можливість за допомогою засобів мистецтва сама долати притаманні їй проблеми та комплекси. Використовуючи художні засоби, вона розвиває свій складний, суперечливий внутрішній світ, гармонізує його і за рахунок цього виявляє нові мотивації і сенси життя [10].

Заняття мистецтвом мають певні особливості, які значно полегшують для проблемної молоді, перш за все наркозалежної, прилучення до нього:

- практично не мають обмежень чи протипоказань у застосуванні, не вимагають від учасників здібностей до мистецької діяльності чи художніх навичок. Практично кожен представник НЗМ (незалежно від свого віку, культурного досвіду і соціального стану) може брати участь у заняттях мистецтвом;

- є засобом повнішого і глибшого використання потенціалу підсвідомості порівняно із звичайними засобами. Мистецтво дає змогу НЗМ більш цілісно осягнути власні життєві проблеми й знайти шляхи їх розв'язання;

- є засобом емоційного зближення людей, яке завдяки творчій атмосфері створює стан духовної єдності учасників групи взаємодопомоги;

- сприяють вільному самовираженню і самопізнанню, виникненню довіри, терпимості й уваги до внутрішнього світу людини, спонукають до особистісних інсайтів; дають змогу ефективно обминати психологічні захисти, є унікальною можливістю актуалізації особистого потенціалу, засвоєння нових соціальних ролей і форм спілкування, що перебували раніше в пригніченому, заблокованому стані або слабо виявлялися в повсякденному житті;

- сприяють подоланню негативних станів, викликають позитивні емоції, допомагають перебороти апатію і безініціативність, формують більш активну, суб'єкту життєву позицію;

- мобілізують творчий особистий потенціал учасників, внутрішні механізми саморегуляції та гармонізації особистості.

Насамкінець, заняття мистецтвом відповідають фундаментальній потребі в самоздійсненні – реалізації особистого потенціалу, ствердженню свого індивідуально-неповторного буття у світі.

Реабілітаційний процес у групах взаємодопомоги під час мистецьких занять поділяється на декілька етапів.

Змістом *першого етапу* є гармонізація особистості, подолання деструктивних станів, вивільнення творчого потенціалу особистості. Проблемна поведінка, діяльність, пов'язана із забезпеченням вживання наркотичних речовин, є результатом деформованості і деструктивної спрямованості особистого потенціалу НЗМ щодо соціальної реальності і власної особистості. Заняття мистецтвом дає змогу радикально змінити напрям активності і звичний хід життя НЗМ. Вони виводять деструктивну поведінку “на поверхню”, оформлюють її у вигляді певного творчого процесу і за його допомогою переструктуровують її в поведінку творчу: не таку, що руйнує, а таку, що створює. Тим самим особистий потенціал скеровується у творче й продуктивне русло. Його результатом, на противагу крадіжкам, хворобливим пошукам наркотику, безглуздим хуліганським витівкам позірною самоствердження, є певний творчий продукт, який дістає схвальну оцінку й розуміння оточення.

Загальними засобами психологічної гармонізації в мистецьких заняттях є “вивільнення” почуттів і їх відреагування в поведінці; вибір матеріалу та створення форми, внесення в неї певного змісту; спостереження й рефлексія; опанування нових форм поведінки й образотворення. У процесі творчої взаємодії відбувається перехід від безпосередніх імпульсивних реакцій до таких способів взаємодії, які характеризуються більшою внутрішньою психічною дистанцією й опорою на механізми образотворення, що має символічний характер. Самоспостереження й інсайт дають змогу сформулювати нові творчі ідеї та образи. Заняття мистецтвом є безпечним способом зняття напруги й “випускання пари”, завдяки чому суттєво послаблюються агресивність та інші негативні почуття. Заняття також сприяють подоланню депресивних психологічних станів, тривоги, розпачу, що завжди супроводжують НЗМ.

Другим важливим етапом реабілітації є творчий синтез на новій позитивній основі всього кращого, що було притаманне конфліктним субособистостям НЗМ, утворення нової продуктивної опозиції Я-реального і Я-ідеального. Як свідчить практичний досвід психокорекційної роботи, головна психологічна проблема наркозалежного – це внутрішній конфлікт позитивно та негативно налаштованих до навколишнього середовища й самого себе субособистостей, які визначають таку ж конфліктну та суперечливу поведінку в особистому та соціальному житті. Цей конфлікт між наркофільною субособистістю, для якої основним у житті є наркотик, та субособистістю, орієнтованою на нормальне, звичайне життя, зумовлює життєві колізії НЗМ. Епіцентром цього конфлікту є наркотик та зумовлене ним наркотичне сп'яніння. Наркотик почасти нейтралізує цей конфлікт і поступово займає центральне місце в життєдіяльності НЗМ, стає визначальним сенсом життя, фіксує наркофільну субособистість.

Відмова від наркотику неможлива без позитивної заміни. Спроби простого вилучення наркотику із життя молодих людей є неефективними, оскільки полишають за собою пустку, яку, як правило, знову заповнює наркотик. Однією із таких замінь, своєрідною позитивною альтернативою наркотику стають заняття мистецтвом, творчістю, які є одним із найважливіших

способів актуалізації особистого потенціалу і звільнення від наркозалежності. Під час цих занять внутрішня амбівалентність, конфліктність особистості втрачає свою актуальність, хоча і може нагадувати про себе під час гострих стресових ситуацій, коли особистість може регресувати до старих звичних способів та засобів розв'язання життєвих проблем. Ця конфліктність проявляється в агресивній деструктивній поведінці щодо найближчого суспільного оточення, а також у депресивних станах, які є вираженням деструкції, спрямованої на власну особистість. У творчості особистість гармонізується стосовно попередніх конфліктних субособистостей. Проте виникає нова, позитивна, суперечність Я-реального і Я-ідеального. Вона постає внаслідок усвідомлення свого реального стану і його невідповідності новим можливостям особистості, її прагненням і домаганням. Ця невідповідність стає основною особистісною суперечністю, яка зумовлює внутрішнє позитивне напруження та напрям його реалізації. Мета і напрям розвитку цієї суперечності – особистий ідеал, який теж конкретизується та розвивається в процесі занять мистецтвом.

Важлива особливість занять мистецтвом полягає в тому, що вони дають змогу НЗМ відновити здатність переживати позитивно змінені стани психіки – творче піднесення, ейфорію – без вживання наркотичних речовин. У цьому сенсі заняття мистецтвом відновлюють природне функціонування ендорфінної системи НЗМ і виконують роль ефективної “замісної терапії”. Завдяки цьому покращується також саморегуляція і спостерігається більш глибоке й ефективне додання деструктивних станів.

На нашу думку, саме заняття мистецтвом є однією з важливих умов звільнення НЗМ від залежності. Завдяки мистецтву відбуваються актуалізація та розвиток творчого потенціалу і зумовлені цим позитивні особистісні зміни. Творча діяльність дає змогу вирішити свій внутрішньоособистісний конфлікт, зінтегрувати та гармонізувати особистість, сформувану новий сенс життя та наблизитися до здійснення власного ідеалу гармонії та краси. Мистецькі заняття сприяють подальшому розвитку особистого потенціалу та допомагають проблемній молоді розкривати, перебудувувати та розвивати

свій внутрішній світ, набувати вміння виражати свої емоції за допомогою образотворчих засобів. Саме виявлення й успішне застосування молодою людиною власного творчого начала, свого особистісного потенціалу в реальному житті означає внутрішнє звільнення молодої людини від своєрідної “стигми” наркомана, від наркофільної ідентичності та утворення нової ідентичності, відкритої до подальшого самоздійснення молодої людини в особистому та суспільному житті [11;12]. У цьому сенсі самоздійснення є соціально-психологічною закономірністю реалізації особистісної свободи і звільнення від залежностей як таких. Позитивні особистісні зміни, зумовлені заняттям мистецтвом, є важливими чинниками вивільнення особистого потенціалу, набуття свободи і наснаги (емпауерменту) НЗМ на подальший розвиток, зокрема зміцнення впевненості в собі, здатності до прийняття власних рішень, відповідальності за них і подальшого самоздійснення відповідно до особистісних прагнень, домагань, власного ідеалу [13].

Групові заняття мистецьким самовираженням є особливо цінними для НЗМ, оскільки сприяють формуванню позитивних навичок соціальної взаємодії, партнерському спілкуванню і взаємодопомозі. Вони активізують навички усвідомленого позитивного залучення та використання позаособистих ресурсів, допомоги з боку найближчого оточення і цим сприяють трансформації вимагацького механізму взаємодії із соціальним оточенням у механізми домагання й прагнення.

Загальна модель групової інтерактивної арт-терапії засобами мистецтва базується на ідеях Фукса, Саллівана, Ялома. Ця модель постійно розвивається. Одна з найбільш ефективних, на нашу думку, її версій розроблена О. І. Копитіним [4].

Важлива особливість мистецтва полягає в тому, що воно є формою метафоричної, символічної реальності і рольово-ігрового спілкування у просторі фантазії. З одного боку, метафоричність, уявність реальності, можливість її зміни, вільна діяльність у просторі художньої уяви, атмосфера свободи суттєво полегшують і сприяють вільним проявам особистого потенціалу учасників мистецького дійства, спрощують їх прийняття і розуміння ними один одного й самого творчого процесу. З другого боку, це значною мірою допомагає у

формуванні нового сприйняття соціальної реальності, сприяє розв'язанню конфліктів, проблем. Ці позитивні зміни, у свою чергу, ведуть до згасання потреби в проблемній демонстративній поведінці, у позірному самоствердженні шляхом порушення моральних норм і законів, чим сприяють поверненню проблемної молоді до більш повноцінного, гармонійного соціального життя.

Групова робота суттєво сприяє розвитку комунікативних здібностей особистості в символічному вираженні станів, почуттів, прагнень. У ній, власне, і формуються навички позитивного спілкування, які є важливими умовами успішності процесу особистого самоздійснення молоді та її подальшої інтеграції у суспільне життя.

Групові заняття мистецтвом завдяки соціально-психологічному характеру цього процесу та комунікативним аспектам творчої діяльності допомагають проблемній молоді сформувати і розвинути нові соціально-психологічні якості. Під час занять особистість рефлексивно зіставляє діяльність та її продукт і коригує їх у декількох планах: з власним внутрішнім інтуїтивним образом; зі ставленням, думкою своїх товаришів; з оцінкою (вербальною та невербальною), ставленням залученого фахівця – фасилітатора групи, з його реакцією; зі ставленням до власних творчих занять свого найближчого оточення – батьків, рідних, друзів. Уся ця тканина індивідуально- та соціально-психологічних відносин стабілізує особистість та утримує її в полі позитивних соціальних стосунків, фокусом яких є творча реалізація особистого потенціалу. Цей аспект групової інтерактивної роботи учасників є вкрай важливим під кутом зору успішності загального процесу подальшого адекватного включення проблемної молоді в суспільне життя.

Завдяки мистецьким заняттям наркозалежний стає спроможним усвідомити необхідність організації діяльності й власної самоорганізації, логіку яких задає, власне, сам творчий процес. Більше того, заняття формують у нього позитивні навички. Як правило, звичне життя проблемної молоді є засобом порушення соціальних норм і законів. І мистецька творчість певною мірою подібна до звичного життя НЗМ. Як творча діяльність, вона теж є певним порушенням узвичасних

стереотипів й усталених норм. Вона подібна до життя проблемної молоді своєю умовністю та певною свободою, простором вільного вибору. І цією подібністю, схожістю вона створює сприятливі умови для органічного входження НЗМ у творчий реабілітаційний процес в обхід сформованих у неї психологічних захистів щодо “лікування”.

Проте в цій вільній мистецькій діяльності є власна логіка і необхідність, при звичаєння до якої і формує нові емоційні основи нормативно-соціального мислення та поведінки. До цього слід додати, що сама творчість та спілкування в групі є соціально нормованим процесом, залучення до якого теж формує та розвиває навички поведінки, соціально організованої у просторі й часі. Колективний творчий процес організує життя групи взаємодопомоги НЗМ, надає йому структурованості, певної цілеспрямованості до мети та осмисленості як у контексті діяльності групи, так і щодо найближчого соціального оточення. Творчі здобутки сприяють підвищенню самооцінки у власних очах та додають об’єктивного авторитету, поваги з боку цього оточення.

Головним у соціальній адаптації НЗМ є те, що в спільній творчій роботі вона набуває та розвиває навички позитивної, ефективної комунікації, навички керівництва іншими й власного підпорядкування лідеру, фасилітатору та своїм колегам по групі, навичкам роботи на спільний результат. Групові заняття мистецтвом сприяють більш успішному упорядкуванню власного життя та адекватному включенню в суспільні стосунки. Вони суттєво впливають на розвиток позитивних соціально-психологічних умінь, навичок та якостей проблемної молоді: слухати і чути; поважати своїх колег, визнавати і поважати їх право на індивідуальне самовираження, власну думку; толерантно сприймати критичні зауваження, знаходити спільну мову при вирішенні творчих та організаційних завдань, приймати рішення “по-дорослому” та ін.

Це зумовлено насамперед такими обставинами.

По-перше, виконання спільних творчих завдань та їх презентація, організація виставок та інших заходів з представлення групової роботи вимагає від учасників групи адекватного включення в соціальне життя, ефективного

спілкування з різними людьми, від яких залежить подальше існування групи. Це формує відповідальність за себе, товаришів і спільну роботу.

По-друге, коли наркозалежний бачить плоди власної праці, виставки, публікації про себе та про свої роботи, це суттєво підвищує його власну самооцінку, сприяє позитивному самоствердженню в соціальному плані. Закономірним результатом участі в груповій творчості є заслужене відчуття власної авторитетності серед оточення, гордість за себе та своїх товаришів, відповідальність за доручену справу, ініціативність, спрямована на забезпечення найкращого результату, та інші позитивні соціально-психологічні почуття. Саме такі почуття сприяють адекватному соціальному самоздійсненню наркозалежних, позитивному включенню їх у подальше соціальне життя громади.

Таким чином, завдяки мистецьким заняттям відбувається тренування комунікативних здібностей і здатності адаптуватися до групових “норм”, усвідомлення важливості вкладу кожного в розв’язання спільних проблем, засвоєння нових ролей і проявлення позитивних латентних якостей членів групи, розвиток здатності до колегіального прийняття рішень і їх виконання, поваги та толерантного ставлення до думки інших учасників групи.

Творче самоздійснення проблемної молоді. Поняття самоздійснення співзвучне гуманістичним концепціям самоактуалізації та цілісності особистості в контексті експресивних мистецтв А. Маслоу і К. Роджерса [2]. Відтак наркозалежну молоду людину відповідно до її особистісної потенційності можна розглядати як творця власної особистості, суб’єкта власного життя та свого життєвого світу. Як справедливо відмічають творці концепції та їх послідовники, відсоток таких самоактуалізованих особистостей серед загалу людської популяції є незначним. Чи варто сподіватися на те, що цей відсоток збільшиться за рахунок наркозалежних, які мають суттєві проблеми із звичайною адаптацією та соціалізацією?

Справа в тому, що самоздійснення є життєвим показанням для наркозалежних і, перш за все, ВІЛ-позитивних. Щоб вижити в цьому світі, вони “приречені” до залучення в цей процес,

інакше їм загрожує швидка смерть. Своїм попереднім життям вони поставили себе перед жорсткою дилемою: або життя у самоздійсненні, або передчасний відхід за межу і вічний упокій.

Реалізація особистого потенціалу наркозалежної молодой людини в практичних заняттях мистецтвом зумовлює основний напрям її самоздійснення. У своєму найвищому прояві – це побудова власной особистості та свого життєвого світу як художнього твору за канонами гармонії та краси. Такі заняття вибудовують внутрішню мотивацію до позитивних змін в особистості та її соціальной поведінці. Вони забезпечують найбільш успішне, позбавлене зовнішнього примусу, моралізаторства та інших малоефективних зовнішніх засобів виховного впливу включення НЗМ у соціальной життя. З таких позицій віри з боку оточення у здатність молодой людини бути творцем власной долі, у посиленні її власной спроможності відновлення через розвиток бажана мета є досяжною і для особистості, і для суспільства. Мистецька діяльність створює сприятливий простір самоздійснення НЗМ, посилює її особистісний потенціал, а група рівних є важливим джерелом наснаження (емпауерменту) кожного її учасника та колективу в цілому.

Самоздійснення НЗМ забезпечується відповідними індивідуально- та соціально-психологічними механізмами. Як зазначає О. І. Копитін, у процесі арт-терапевтичної груповой роботи діють певні механізми зміни стану та поведінки членів групи, які, на наш погляд, можна розглядати як індивідуально-психологічні механізми самоздійснення. Це імітація, ідентифікація та інтерналізація [4].

Імітація пов'язана з тим, що члени групи можуть спостерігати за діями один одного та відтворювати їх або у власній поведінці або у творчій діяльності. Завдяки ідентифікації члени групи ототожнюють почуття й особистісні характеристики один одного та залучених фахівців. Зокрема, велике значення має проєктивна ідентифікація з художніми образами, створюваними іншими членами групи. Інтерналізація забезпечує стійкі зміни в поведінці групи і стані її членів, пов'язані зі зміною системи їхніх поглядів, засвоєнням більш зрілих способів реагування.

Поглибити розуміння особистісних змін, які відбуваються під час занять мистецтвом у групі, допомагають такі соціально-психологічні механізми, як інтерстимуляція і “взаємна індукція” (Slavson, 1992).

Інтерстимуляція реалізується у взаємодії членів групи, які беруть участь у спільній творчості. Вони стимулюють й активізують один одного або через настанови, або через специфічні форми впливу, наприклад, коли в групі всі малюють, то починає малювати і той, хто не схильний загалом до цього.

Механізм “взаємної індукції” проявляється в тому, що члени групи індують, викликають один в одного певні психоемоційні стани, почуття на невербальному рівні спілкування. Це сприяє створенню загальної атмосфери емоційного піднесення, натхнення. У такій атмосфері починає діяти соціально-психологічний механізм наснаження (емпауерменту), який забезпечує високу напругу творчого процесу, значне збільшення заряду позитивних емоцій, піднесення, ейфорії, які на психоемоційному рівні є позитивними й ефективними заміниками “наркотичного кайфу”. Слід підкреслити також і те, що в цих творчих процесах особистісних змін відбувається трансформація вимагання як деформованого залежністю механізму домагання в продуктивні соціально-психологічні механізми прагнення й домагання

Ці індивідуально- і соціально-психологічні механізми забезпечують реалізацію творчого потенціалу особистості та її здійснення як самоздійснення. Разом вони утворюють живу тканину єдності й виокремлення особистості і групи, функціонують як механізми ототожнення, ідентифікації особистості із самою собою та групою, з одного боку, і як механізми уособлення та окремоті, виокремлення особистості й групи, з іншого. Вони об’єднуються відповідними психоемоційними станами довіри, захищеності, спільності, які можна розглядати як своєрідні цілісності, в яких індивідуальність має таку ж цінність, як і ціле, і в якому завдяки цьому відбувається зародження та вільний обмін, перетікання почуттів, думок, ідей, цінностей як від групи до особистості, так і навпаки.

У процесі такої творчої діяльності кожен член групи відтворює позитивні життєві цінності, здобуває та засвоює

важливі життєві знання та вміння, набуває нового життєствердного досвіду. Це, у свою чергу, дає йому можливість зміцнити особистісні межі, певним чином дистанціюватися від інших і в більшій мірі зосередитися на собі й на системі своїх відносин з оточенням. Загальні зміни в особистості завдяки творчій діяльності можна в цілому охарактеризувати як рух: від безглуздості – до змісту, від слабості – до сили, від фрагментарності – до інтеграції, від дефіцитарності – до повноти, від залежності – до свободи і самодостатності. Усі ці особистісні надбання яскраво проявляються в позитивній самооцінці, розвитку особистого потенціалу та позитивному самоздійсненні членів групи.

У творчості молода людина реалізує потребу у формуванні та трансформуванні свого світу відповідно до власної волі, бажань, усвідомлених та несвідомих почуттів, вільно, на власний розсуд. Дуже важливо те, що наркозалежні, які прагнуть свободи, мають реальну можливість творити в просторі художньої творчості власний світ вільно, так, як вони можуть і хочуть, переробляти його, якщо він їх не влаштовує. Тобто у просторі уяви і предметній творчості реалізується, здійснюється потреба самоствердження, самоздійснення особистості, напрацьовуються навички бути самим собою, здійснювати себе. Завдяки цьому наркозалежний має можливість віднайти у творчій діяльності новий позитивний смисл життя, позитивно спілкуватися із соціальним оточенням, отримувати психологічні “погладження”, схвалення, стверджуватися в очах близьких і своїх у почутті власної гідності, зміцнювати власну самооцінку – “я можу, я здатен”.

У процесі творчості культивуються, засвоюються нові позитивні навички комунікації, у тому числі і завдяки свідомій і несвідомій ідентифікації з найбільш ефективними членами групи, наслідуванню фахівця із занять мистецтвом, психолога, фасилітатора. Розширення контексту творчості веде до збагачення соціально-психологічного досвіду позитивних емоційних переживань, перебування в піднесених, ейфоричних психоемоційних станах, що створює в соціальній групі атмосферу прийняття, захищеності, схвалення та підтримки кожного її учасника.

Творчий процес сам по собі сприяє збагаченню позитивного життєвого досвіду. У результаті група отримує один із найважливіших здобутків участі в колективній мистецькій роботі – особистий досвід самоздійснення її учасників, який більш конкретно проявляється в досвіді:

- реінтеграції себе як особистості за допомогою мистецтва, самовираження і внесення змін до Я-реального та розвитку через власне самопокладання Я-ідеального;
- особистого зростання, взаємного наснаження під час виконання творчих завдань;
- здобуття впевненості, віри в себе, уміння переконати себе та інших у власній спроможності довести почату справу до завершення, створити себе.

Висновки. Заняття мистецтвом, творчістю створює умови для вивільнення та розкриття особистого потенціалу проблемної молоді як самоздійснення, яке є соціально-психологічною закономірністю реалізації особистої свободи, звільнення від залежностей у цілому і наркозалежності зокрема. Результатом реалізації цієї закономірності є стан соціально-психологічної свободи, звільнення від наркотиків та інших зовнішніх чинників узалежнення, від залежності як такої, звільнення задля творчості і життєтворчості.

У творчій груповій діяльності особистість набуває життєвого досвіду самоздійснення. Заняття мистецтвом у групах взаємодопомоги наркозалежної молоді створюють умови для реалізації відповідних індивідуально- і соціально-психологічних механізмів, які, у свою чергу, сприяють подоланню внутрішнього конфлікту субособистостей наркозалежного. Вони забезпечують інтеграцію та гармонізацію його особистості, формування позитивної ідентичності, розвиток особистого потенціалу наркозалежного, його подальше особистісне зростання.

Література

1. *Юнг К.* Феномен духа в искусстве и науке: Собр. соч. в 19 т. – М.: Ренесанс, 1992. – Т. 15.
2. *Роджерс К.* Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств // *Вопр. психологии.* – 1995. – № 1. – С. 132 – 139.
3. *Копытин А. И.* Арт-терапия: Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2001.
4. *Копытин А. И.* Теория и практика арт-терапии. – СПб.: Питер, 2002.
5. *Касьяненко О. Ю.* Тренінг арт-терапії // *Денний центр як окрема форма соціально-психологічної реабілітації наркозалежних: Метод. зб.* – К.: Карат, 2004. – С. 52 – 61.
6. Простір арт-терапії: можливості та перспективи: Зб. наук. ст. / За наук. ред. А. П. Чуприкова, О. А. Бреусенка-Кузнецова, О. Л. Вознесенської. – К.: КИТ, 2005.
7. Організація та діяльність груп взаємодопомоги при консультативних пунктах “Довіра” центрів ССМ: Метод. рек. для фахівців, які працюють у групах взаємодопомоги / За ред. Б. П. Лазоренка. – К., 2005.
8. *Роджерс К.* Творчество как усиление себя // *Вопр. психологии.* – 1990. – № 1. – С. 96 – 99.
9. *Гершон Д., Страуб Г.* Эмпатизм. Искусство творить такую жизнь, какую вы хотите. – М.: Россия молодая, 1992.
10. *Пилипенко О.* Метод арт-терапії в соціально-педагогічній роботі / *Проблеми педагогічних технологій.* – Луцьк.: Планета, 2003. – Вип. 1 – С. 78 – 92.
11. *Леонтьев Д. А.* Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // *Уч. зап. каф. общ. психологии МГУ им. М. В. Ломоносова.* – М.: Изд-во МГУ, 2002. – Вып. 1. – С. 56 – 65.
12. *Титаренко Т. М.* Способи впливу життєвих домагань на самоздійснення особистості // *Методологічні засади соціально-психологічного дослідження самоздійснення проблемної молоді. Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методол. семінару АПН України 16 грудня 2004 р.* / За ред. акад. С. Д. Максименка. – К.: Нора-Принт, 2005. – С. 256 – 261.

© Лазоренко Б. П.

УСВІДОМЛЕННЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У ВИМІРІ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ (АНАЛІЗ ВИПАДКУ З ПРАКТИКИ)

Стверджується, що в екзистенційній психології поняття “гідність” базується на усвідомленому досвіді переживань особистістю власного буття та фундаментальної життєвої цінності і є ключовим у житті як такому, що розгортається через усвідомлений смисл.

Ключові слова: екзистенція, гідність, цінність, трансценденція, смисл.

Утверждается, что в экзистенциальной психологии понятие “достоинство” основывается на осознанном опыте переживаний личностью собственного бытия и фундаментальной жизненной ценности и является ключевым в жизни как таковой, что разворачивается через осознанный смысл.

Ключевые слова: экзистенция, достоинство, ценность, трансценденция, смысл.

It has been stated that “dignity” in existential psychology is based on realized experience of surviving one’s own being, and fundamental life value, and it is crucial in life, which expanding through realized meaning.

Key words: existence, dignity, value, transcendence, meaning.

Проблема. Базовим утворенням особистості, на якому вибудовуються життєві домагання, є цінність себе, яка суб’єктивно сприймається як гідність. Відсутність усвідомленої цінності себе як смислу стає перешкодою на шляху розгортання життєвих домагань особистості.

Мета статті: через екзистенційну технологію психотерапевтичної роботи показати зміну ієрархії особистісних смислів у напрямку розкриття цінностей себе, своєї гідності і відмови від хибних смислів, що перешкоджають розгортанню особистісних домагань.

Визначальна роль в екзистенційному аналізі належить поняттю “екзистенція”, що означає наповнене смислом, котрий

утілюється вільно і відповідально, життя у світі, який людина створює сама, з яким вона перебуває у стосунках взаємовпливу/взаємодії і протиборства [1]. Це визначення А. Ленгле цілком відповідає нашому уявленню про мету особистісного розвитку пересічної людини, яка усвідомлює себе у власному житті і прагне прожити його повноцінно. Тому означимо таке прагнення за мету особистісних домагань людини, яка намагається змінити своє життя на краще.

Психотерапевтичний процес здійснюється через феноменологічний аналіз емоційності – центру і вмістилища переживань. Робота із “заднім” біографічним планом та емпатійна присутність психотерапевта сприяє розумінню переживань, а також кращому доступу до емоційності. Наступний крок – аналіз власних настанов і рішень, завдяки чому пацієнт стає відкритим для тих змістів, цілей, завдань і цінностей, до яких він відчуває своє автентичне покликання [там само]. Це цілком відповідає нашому уявленню про мету та завдання психотерапевтичного супроводу, тому можемо вважати таке визначення професійним домаганням психотерапевта.

Зупинімося на визначенні поняття “гідність” (рос. *достоинство*). У тлумачному словнику [2] знаходимо пояснення, що це позитивна риса людини, необхідні моральні якості людини, її моральна цінність. Воно також означає усвідомлення людиною цієї цінності, вияв поваги до себе. Ще одне тлумачення – “вартість” і “цінність” (зокрема грошового знака). У такому визначенні нас зацікавили слова “цінність”, “усвідомлення”, “вартість” (у значенні еквівалентного обміну). Усі вони, на нашу думку, застосовні до випадку із психотерапевтичної практики, який наведено нижче.

Жінка 32 років, що виглядає значно старшою через відбиток заклопотаності й відповідальності на обличчі, звернулася по допомогу у вирішенні стосунків із матір’ю, які вона вважає для себе проблемними. Об’єктивні дані: пацієнтка винаймає помешкання в місті, обіймає керівну посаду в передмісті, працює в місті за сумісництвом, підтримує стосунки з чоловіком, від якого має намір народити дитину (незважаючи на його схильність до пияцтва і погану спадковість – у родині є

випадок суїциду), оскільки вважає, що нічого кращого їй “не світить”. Мати вже півроку мешкає у неї, залишивши чоловіка – батька клієнтки – у селі через постійні конфлікти і сварки. Клієнтка до переїзду активно захищала матір від батька, а нині опікується батьком – щонеділі їздить до нього, готує їжу, працює на городі, заспокоює. Мати після переїзду мала намір оселитися в іншому селі в купленій для цього дочкою хаті, працювати. Та з часом позиція матері змінилася: усі пропозиції дочки щодо нового помешкання вона відкидала, критично й з осудом ставилася до стосунків дочки з чоловіком, влаштовувала сцени, принадила сина – брата клієнтки, і той оселився в помешканні сестри й живе на її кошти. Дві братові дочки перебувають в інтернаті. Клієнтка з дня їх народження опікувалася ними (мати дітей покинула), регулярно влаштовувала свою відпустку так, щоб вивезти дітей на оздоровлення. Її спроби вплинути на рішення матері погодитися на власне помешкання в селі закінчувалися погрозами матері покінчити із собою, обурення клієнтки щодо перебування брата в її квартирі (користування міжміським телефоном, коли її немає вдома) наражалися на агресивний захист брата з боку матері. Клієнтка сформулювала свій запит так: як втілити свою мрію – стати матір’ю (на її думку, це останній шанс) і зберегти при цьому хороші стосунки з матір’ю.

Для психотерапевтичної роботи ми виділили два ключових поняття – свободу і цінність. Свобода людини у волевиявленні щодо побудови власного життя, яка водночас передбачає її відповідальність за свої власні рішення і цінність цього життя для неї. Із наведеного опису видно переобтяженість клієнтки відповідальністю за життя своїх близьких, звичність для неї і її рідних такого стилю стосунків, який не передбачає права клієнтки приділяти увагу власному життю.

Головними переживаннями клієнтки, навколо яких вибудовувалася психотерапевтична робота, були страх нашкодити матері (її погроза суїциду), жалкування через можливу відмову від власних планів на материнство, переживання жалю до батька і гніву на брата.

Головним позитивним переживанням клієнтки, яке відіграло роль позитивного опертя при контактуванні з

негативними переживаннями, було її задоволення від сексу. У Ленгле це зветься “життєвим слідом” людини: він виявляється через аналітичний діалог у випадку блокованої екзистенції і є необхідним для вивільнення і підтримки власного життєвого чуття клієнта.

Відомо, що людина як цілісність характеризується поєднанням трьох різних рівнів буття. Вона є одночасно істотою тілесною, душевною і духовною. Ці три виміри перебувають між собою в особливих стосунках. З одного боку, не можна стверджувати, що людина “складається” (рос. “*со-стоит*”) із трьох вимірів. Її цілісність значно більше зумовлена тим, що духовне “проти-стоїть” психофізичному [1]. З іншого боку, кожен із трьох вимірів людського буття має власну динаміку, і ці три типи динаміки проявляються як різноспрямовані мотиваційні сили.

Як істота фізична, людина прагне до підтримування здоров’я свого тіла, при цьому це прагнення регулюється її потребами (наприклад, у їжі, питві, сні, сексуальних контактах, русі).

Як для істоти психічної, для неї важливим є переживання вітальної сили і благополуччя власного тіла. Вона прагне до комфортних переживань і намагається уникнути напруги відповідно до спрямованості своєї особистості. Здійснення цих прагнень сприймається як задоволення, невдача – як незадоволення, напруга, фрустрація.

Як істота духовна, людина шукає смисл життя, ціннісну опору, віру, любов, справедливість, свободу тощо [там само].

Духовно-екзистенційний вимір людини здатний полемізувати з її тілесно-душевним буттям. Іншими словами, людина може певною мірою дистанціюватися щодо самої себе (“самодистанціювання”), що уможлиблює своєрідне спілкування її із самою собою і певну поведінку щодо себе [там само]. Саме на цьому базувалася наша робота з клієнткою. Важливо було змістити акценти із страхів перед маніпулюванням матері: втілитись у своєму материнстві, зберегти цінність стосунків із чоловіком, відповідальність жити своїм життям. Важливо було визначити межі життєвого простору клієнтки. Для цього слід було з’ясувати: від чого у своєму житті вона нізащо не може відмовитися, що є для неї і тільки для неї цінністю, без якої її

життя втрачає сенс? Наповнення цих питань дало змогу перейти до наступних: хто відповідає за те, щоб ті сторони її життя, які вона вважає для себе цінністю, справдилися? Відповівши на це запитання, клієнтка дістала змогу поставити питання про відповідальність за життя та вчинки інших дорослих членів її великої родини. І, нарешті, аналітичний процес підійшов до необхідності визначення клієнткою того, що є її життям і чому вона хотіла б присвятити його. Це був вирішальний момент у прийнятті свого життя, його задумів як цінності, тобто себе. Тому запитання: чи заслуговую я на те, щоб втілити свої мрії в життя? – підвело клієнтку до необхідності торкнутися значення поняття “гідність” (рос. *достоинство*). Чи варта я того, щоб втілити те, що хочу? У чому моя цінність і що є цінністю для мене? Позитивна відповідь на це запитання окреслює горизонти смислу особистості, трансформує її звичне життя на життя після прийняття рішення. Відбувається розширення горизонтів особистості клієнтки, її внутрішня трансценденція, що неодмінно приведе до змін у її зовнішньому оточенні.

Що ускладнювало прийняття рішення на користь втілення власних цінностей у випадку нашої клієнтки? Це переживання жінкою провини за зміни (“зраду”) в її новій поведінці всупереч очікуванням її родини. У нашому випадку допомогло зустрічне запитання до клієнтки: які переживання супроводжували Вас конкретно в кожному випадку, коли Ви взяли на себе відповідальність за розлучення батьків та їх підтримку (вік батьків 58 та 60 років), за благополуччя племінниць, виховання брата? Клієнтка із здивуванням виявила, що всі перераховані вчинки об’єднує її переживання задоволення від того, що від неї все залежить, що вона справджує чужі очікування і відчуває себе важливою для інших. Тобто на момент звертання функцію наповнення клієнтки цінністю виконували схвалювальні оцінки її родини. Тому момент, коли слід було приймати рішення щодо власної “зради”, був для клієнтки не таким болісним, оскільки вона усвідомила свою вигоду в житті для інших.

Наступний момент стосувався вибору клієнтки між усвідомленням власних цінностей для розвитку свого життя і цінності бути важливою для інших, чийм життям вона

опікувалася до терапії. Тут для клієнтки настав момент віддати відповідальність кожному дорослому члену сім'ї, у т. ч. і матері, чий погрози суїциду привели клієнтку в терапію (важливою обставиною було те, що мати клієнтки – медпрацівник і з нею можна професійно говорити про те, яка сфера медицини надає допомогу людям із бажанням суїциду). Таке звільнення від відповідальності за інших виявилось можливим після усвідомлення достатності цінностей власного життя і власного достоїнства (усвідомленої цінності себе), щоб об'єднати їх у своєму єдиному і неповторному житті. Розділення-об'єднання є необхідним для опанування нової особистісної якості – свободи в прийнятті рішення.

Такий підхід у роботі із цінностями є близьким до запропонованого А. Ленгле, який вважає одним із найважливіших завдань екзистенційно-аналітичної терапії пробудити і розвинути здатність пацієнта відчувати цінності, навчити його відкритості новим цінностям, умінню розширювати свої ціннісні горизонти і, завдяки цьому, свій життєвий простір. Можна стверджувати, що сама ідея екзистенційної терапії містить у собі елемент трансцендування, особливо якщо йдеться про внутрішні настанови. Тут-таки справджуються усвідомлені домагання людини. Цінність в екзистенційній психології не має нічого спільного з матеріальними цінностями, раціональністю, мораллю і нормами. Поняття цінностей, пише Ленгле, ми використовуємо для виокремлення і піднесення того, що людина глибоко особисто сприймає як те, що має особливу якість – як “благо”. “Сприйняття цінності” ми сприймаємо як “переживання цінності”, “чуття цінності” або як “дотикання до цінності”. Це розуміння утримує поняття цінностей у тій безпосередньо фізично відчутній близькості до власного буття, завдяки якій цінності здатні глибоко внутрішньо зацепити людину [3].

Специфіка персональних цінностей полягає в тому, що їх не можна “думати”, їх можна тільки переживати. Переживання цінності – це внутрішнє усвідомлення й одночасна захопленість, наповнені тим, що, без сумніву, стосується виключно мене. Усе, що може викликати таку захопленість, є персональною цінністю [там само].

Так, у клієнтки суперечності виникли між рівноцінними для неї за значенням на момент звертання цінностями материнства, жіноцтва та дочірньої позиції. Остання характеризувалася слухняністю і бажанням отримати схвалення. Аналіз материнства як цінності, цінності для неї її сексуальних переживань зміцнили впевненість клієнтки в правильності своїх домагань. Внутрішні важелі допомогли їй зробити життєвий вибір на користь цінного для себе на даному життєвому етапі – того, що реалізує її людський смисл.

Намагаючись роз'яснити пацієнту смисл і цінності, пише Ленгле, ми, без сумніву, підходимо до межі можливого: з одного боку, *Person* (духовне в людині) вільна і ніхто не може нав'язати їй які-небудь погляди, однак, з іншого боку, здатність людини до розпізнавання і переживання цінностей якраз і є те, із чим може працювати психотерапія.

“Внутрішня відкритість” людини щодо себе є однією із сторін духовного виміру, яка становить специфічно людське начало. Поступово під впливом різних життєвих подій ставлення до власного буття і власного світу дозріває до рівня позиції. Справжнє переживання фундаментальної цінності зумовлено зіткненням Духу з фізичним буттям. Будь-яке переживання цінності починається зі ставлення людини до власного буття. Навіть задоволення базисних потреб, яке, як правило, пов'язано з переживанням задоволення, набуває характеру фундаментального ставлення до життя: у випадку “Так життю” воно стає цінністю, у випадку “Ні життю” – не стає такою [3, с. 8, 9]. За результатами терапії, можна зробити висновок, що фундаментальне ставлення до життя у клієнтки позитивне, а сама терапія стала засобом усвідомлення нею власної цінності (гідності, вартості, достоїнства), що і дало можливість конструювати власне життя за власним розумінням у напрямку реалізації особистісних домагань.

Коли людина переживає, приймає рішення, вона постійно перебуває в діалозі з власним буттям, яким вона одночасно і “є”, і “має”. У цій співвіднесеності із самим собою і своїм світом людські переживання завжди мають якусь певну якість. Стосунки із суцям буттям у світі і є життям. Якість – це те, що людина може оцінити стосовно тієї або іншої цінності свого життя. “Подобається мені така якість мого життя, скажімо, без того, що для мене є, що я усвідомила як цінність?” Той, хто

не розчарувався в житті, переживає як цінність усе, що сприяє збереженню, розвитку і розквіту його життя, що надає йому смисл. “Смисл – це завжди острівки безпеки в океані буття, де ми завжди можемо “захистити” наше життя” [3, с. 12]. Ці слова А. Ленгле перегукуються з переживанням фундаментальної цінності, яке тісно пов’язано з тілесністю людини. Зі ставлення до свого тіла, із прийняття свого тіла виростає та вітальна сила, завдяки якій цінності можуть нас близько зачіпати і викликати емоції. Предмет або подія можуть бути пережиті як цінність завдяки тому, що людина володіє тілесністю, оскільки цінності викликають фізичні вібрації в тілі. Переживання фундаментальної цінності також пов’язано із цією тілесною вібрацією. Цінності тільки тоді можуть “бути почуті” як емоції, коли вони викликають у тілі коливання через нейрохімічні і вегетативні зв’язки [там само]. На початку статті було зауважено, що досвід сексуального задоволення клієнтки став своєрідним якорем психотерапії для відкриття й усвідомлення нею цінності себе і свого тіла як показника цінності, точки відліку.

Власне, самостійне життя починається тільки тоді, коли людина займає свідому позицію щодо впливу, який справило на неї виховання. Функціонування клієнтки підтримувалося лише груповим егоїзмом, який створював її фальшиве Я “слухняної дівчинки”. Важливим моментом прогресу в роботі виявилось усвідомлення клієнткою залежності від матері, своєї потреби в контролі її теперішнього і майбутнього. Це несподіване відкриття дає змогу їй поставити перед собою питання про свої дитячі потреби, які вона хотіла надолужити в такий спосіб.

Висновки. Отже, усвідомлення людиною власної гідності в контексті екзистенційної терапії відкриває перспективу особистісного розвитку, розширює життєві домагання, надає впевненості в реальності позитивних життєвих змін.

Література

1. *Ленгле А.* Экзистенциальный анализ: найти согласие с жизнью // Моск. психотерапевт. журн. – 2001. – №1. – С. 1 – 11.
2. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: ОГИЗ, 1935. – Т. 1.
3. *Ленгле А.* Введение в экзистенциально-аналитическую теорию эмоций: прикосновение к ценности // Вопр. психологии. – 2004. – №4. – С. 3 – 21.

© Татенко Н. О.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ ОСОБИСТОСТІ

О. Я. Кляпець

ЗНАЧЕННЯ ВЛАСНОГО ДИТЯЧОГО ДОСВІДУ У СТАНОВЛЕННІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ДОМАГАНЬ МОЛОДІ

Проаналізовано існуючі погляди на проблему впливу особливостей взаємодії в батьківських сім'ях на становлення особистості дитини, формування життєвих домагань, а саме шлюбно-сімейних. Визначено поняття шлюбно-сімейних домагань. Показано, що якість та характер досвіду взаємин з батьками та між батьками є суттєвим чинником вироблення шлюбно-сімейних домагань особистості, які, у свою чергу, є базисом для створення нею власної сім'ї.

Ключові слова: дитячий досвід, становлення особистості, життєві домагання, шлюбно-сімейні домагання, стиль батьківського виховання.

Проанализированы существующие взгляды на проблему влияния особенностей взаимодействия в родительских семьях на становление личности ребенка, формирование жизненных притязаний, а именно брачно-семейных. Определено понятие брачно-семейных притязаний. Показано, что качество и характер опыта взаимоотношений с родителями и между родителями являются существенным фактором выработки брачно-семейных притязаний личности, которые, в свою очередь, выступают базисом создания ею собственной семьи.

Ключевые слова: детский опыт, становление личности, жизненные притязания, брачно-семейные притязания, стиль родительского воспитания.

Current views on the problem of influence of a specific character of interaction in parental family on child's personality development and making of life aspirations, particularly, matrimonial ones. The concept of matrimonial aspirations has been identified. Quality and character of

interaction with parents and between parents has been defined as an essential factor of personality's matrimonial aspirations creation, which are basis of family creation.

Key words: childhood experience, personality development, life aspirations, matrimonial aspirations, parental upbringing style.

Проблема. Глобальні соціальні зміни та трансформації в різних сферах суспільного життя, що впливають на макросоціальні процеси та відбиваються на структурі сім'ї, спричиняють зміни і в індивідуальному житті людей, модифікують особистісні цінності, ідеали, прагнення, образи бажаного майбутнього та життєві домагання. Характерні для нашого часу збільшення кількості розлучень, розповсюдження послідовної полігамії та інших негативних внутрішньосімейних явищ, що деструктивно позначаються на психологічному благополуччі членів сім'ї, особливо дітей, неминуче загрожує психологічному благополуччю української сім'ї в цілому.

Очевидно, що здорову сім'ю може побудувати лише психологічно здорова особистість, яка, у свою чергу, може бути вихована лише у відповідному оточенні. Отже, вивчення впливу особливостей взаємодії в батьківських сім'ях на становлення шлюбно-сімейних домагань молоді є важливим кроком в розробленні програми психопрофілактики труднощів та проблем у сімейній взаємодії. Адже саме особистість, що звільнилася від травмуючого дитячого досвіду, негативних взірців взаємин, деструктивних патернів поведінки, має можливість реалізовувати власні фізичні і духовні потенції, бути життєздатною, успішною, психічно та фізично здоровою, будувати психологічно здорові взаємини всередині сім'ї та виховувати психологічно благополучних дітей.

Таким чином, існує надзвичайна соціальна важливість дослідження значення власного дитячого досвіду в становленні шлюбно-сімейних домагань молоді, від якості якого, без перебільшення, залежить майбутнє української нації. Тому саме на цих питаннях вважає за доцільне зосередити свою увагу автор.

Метою статті є вивчення особливостей та характеру впливу життєвого досвіду, отриманого в дитинстві, на становлення шлюбно-сімейних домагань молоді.

Шлюбно-сімейні домагання формуються в процесі соціалізації з раннього дитинства. На їх формування безпосередньо впливає батьківська сім'я, вона ж опосередковує усі впливи зовнішнього соціального оточення. Взагалі, сім'я є основним елементом соціального мікросередовища, який значною мірою впливає на формування найважливіших якостей особистості. Першочерговими факторами формування особистості в сім'ї вважаються такі: ступінь гармонійності подружнього життя батьків, загальне сприйняття дитинства (було воно щасливим або нещасливим), ставлення батьків до дітей, розподіл сімейних ролей, спосіб життя, який вели батьки. Саме в дитячі роки під впливом батьків закладається програма, що диктує в дорослому житті як жити, якого партнера вибирати, які стосунки з ним мати, якою буде кількість дітей і т. ін. [1].

Дослідженню дитячого досвіду та вивченню його впливу на подальше життя особистості присвячені праці представників психоаналітичного напрямку психології. Дитячий досвід, на думку сучасних психоаналітиків, – це та частина життєвого досвіду особистості, яка була отримана в період дитинства людини під час взаємодії з значущими дорослими. Оскільки досвід стосунків з батьками формується та накопичується в той віковий період, коли фізичний та психічний розвиток особистості ще не дозволяє свідомо аналізувати життєві ситуації, ці ситуації назавжди залишаються з людиною, вони “переселяються” в несвідоме і звідти втручаються, а іноді й керують нею [2; 3].

Взаємини маленької дитини з матір'ю та іншими людьми є головною умовою та основою розвитку її особистості. Від особливостей цих взаємин [2], від ставлення немовляти до материнської груді, яка сприймається дитиною не тільки як джерело задоволення потреб у їжі, а й інших базових потреб [3], залежить ставлення до світу взагалі. Саме взаємини з матір'ю, її здатність задовольняти потреби дитини, у той самий час надаючи необхідну кількість фрустрацій, формують ядро особистості, істинне “Я-Сам” (Self).

Відносини з батьком, на думку неопсихоаналітиків, є менш значущими для особистісного становлення дитини, але теж спричинюють вагомий вплив. Завдяки тому, що батько

грається з дитиною в інші, ніж мати, ігри (ідеться про грубі кінестетичні ігри: підкидування дитини вгору, розкручування і т. ін.), розвивається моторика, дитина оволодіває власним тілом та простором. Поява контрастної порівняно з матір'ю фігури дає змогу дитині відійти від симбіотичного злиття з матір'ю та виробити оптимальну дистанцію в стосунках з нею. Крім того, від триангуляції, тобто здатності дитини до одночасної побудови взаємостосунків з обома батьками, що розвивається в умовах постійного спілкування з мамою і татом, залежить те, чи зможе дитина в майбутньому створити власну сім'ю, проявляти одночасно своє кохання, турботу та увагу до партнера і дітей [2; 3].

Згідно з теорією прив'язаності від якості контакту новонародженої дитини з матір'ю, від стосунків з обома батьками залежать особливості встановлення та підтримання контактів у дорослому віці. Найбільш значущий вплив на формування особистості з боку батьків дитина відчуває до трьох років. Особливості взаємин із значущими дорослими (батьками) в цей період, самовідчуття дитини великою мірою визначають, чи буде ця дитина відчувати себе комфортно в житті, які цінності вона засвоїть, чого буде прагнути, як буде досягати бажаного.

Людина завжди є частиною своєї сім'ї, вона в ній виникла, розвивалася всередині неї, судить про світ та людей на основі свого досвіду в сім'ї. Культура, асимільована в сім'ї, подібна до другої шкіри; ми так звично всередині неї виростаємо, що перестаємо помічати її існування. Для когось це головна складова їх ідентичності. Від їжі, яку подають на стіл, до ставлення до часу, незалежності, влади, відповідальності – усе це є відображенням культурного та сімейного спадку. Для інших людей сімейні корені глибоко приховані під шарами освіти, адаптації, нових міжособистісних зв'язків, але все одно впливають на їхню поведінку та думки.

Через систему емоційних оцінок сім'я конструє у дитини образ соціального світу. Виникає уявлення про соціальні ролі, взаємини, перші навички спілкування. Крім того, сім'я являє собою першу групу належності зі своїми власними цінностями, а також транслює норми та цінності суспільства.

Тим самим закладається тип інтерпретації соціального світу дитиною [4]. Життєві настанови батьків, особливості їхніх ціннісних орієнтацій та домагань, рольовий внутрішньосімейний розподіл, особливості взаємодії визначають життєві домагання дітей.

Життєві домагання, за визначенням Т. М. Титаренко, – це комплекс вимог, очікувань, бажань, надій, що переживаються особистістю стосовно свого життя, свого майбутнього [5]. Отже, шлюбно-сімейні домагання особистості – це комплекс її вимог, очікувань, бажань, надій стосовно свого майбутнього шлюбу та сім'ї: свого шлюбного партнера, дітей, себе як шлюбного партнера, як батька (матері) та шлюбно-сімейних взаємин усередині родини. Шлюбно-сімейні домагання, засновуючись на самооцінці людини, її уявленні про власну відповідність певним критеріям, стандартам, передбачають, моделюють сім'ю, на яку особистість розраховує, яку вона вважає гідною себе, яку хоче побудувати.

Шлюбно-сімейні домагання – складна структура, взаємопов'язаними компонентами якої є:

- домагання стосовно шлюбного партнера як супутника життя та батька-матері (його особистості, рис характеру, соціального статусу, параметрів зовнішності, віку взяття шлюбу та появи дітей та ін.);
- домагання стосовно себе як шлюбного партнера та матері-батька (особистості, рис характеру, соціального статусу, віку одруження та появи дітей та ін.);
- домагання стосовно дітей (їх кількості, статевої належності, зовнішності, характеру та ін.);
- домагання стосовно взаємостосунків у сім'ї (між шлюбними партнерами, дітьми, між батьками та дітьми). У цей блок включаються домагання стосовно ставлення членів родини один до одного, внутрішньосімейного розподілення ролей та інші параметри взаємодії.

Шлюбно-сімейні домагання як складова в структурі життєвих домагань особистості є суб'єктивним чинником. Вони формуються під впливом перш за все суспільних та особистісних потреб.

Суспільна потреба в сім'ї обумовлена функціями, які вона виконує. Серед головних функцій слід назвати господарсько-економічну, функцію інтимно-сексуального спілкування, репродуктивну, виховну, психотерапевтичну, рекреативну та регулятивну функції [1].

Одним з основних суспільних чинників формування шлюбно-сімейних домагань є сучасні соціально-економічні трансформації, які суттєво вплинули на всі сфери життя суспільства. Прагматизм останніх років життя торкнувся і особистісних домагань молоді, в яких посилюється спрямованість на матеріальний достаток [6]. Серед сімейних цінностей провідне місце займає взаємна матеріальна і психологічна підтримка та створення нормальних побутових умов життєдіяльності сім'ї [1; 6].

Соціально-економічні труднощі, які переживають нині багато українських сімей, є травмуючим фактором для особистісного розвитку дітей. Нестача життєвого простору, безладдя в приміщенні через недостатню площу призводять до конфліктності, культурної депривації, унаслідок чого в колі шлюбно-сімейних домагань молоді, що виросла в таких умовах, центральне місце посідає матеріальний статок.

Високий соціальний стан батьків теж часто негативно позначається на становленні особистості дітей, на формуванні їхніх шлюбно-сімейних домагань. У нашій країні у сім'ях з високим рівнем матеріального благополуччя батьки часто основну увагу приділяють роботі, а не дітям. Хоч формально виховання та освіта починаються дуже рано (няньки, гувернантки тощо), реально уваги батьків діти не відчують. Особистісними властивостями дітей, вихованих у подібних умовах, є егоцентризм, емоційна холодність, істеричність [7]. Їхні життєві домагання є завищеними, причому здатність докладати зусиль для досягнення цілей залишається нерозвиненою. Звідси труднощі у встановленні контакту з іншою людиною, складність у виборі шлюбного партнера, прийнятті відповідальності в шлюбно-сімейних стосунках, часті конфлікти та інші сімейні негаразди.

Фундаментом особистісної складової формування шлюбно-сімейних домагань людини є базова психологічна

потреба особистості в прихильності та любові. Стійкі емоційні стосунки сприяють задоволенню потреби в самопізнанні і пізнанні іншої людини, є важливим моментом в соціальному самовираженні [1]. Саме сім'я забезпечує людині повний психолого-фізіологічний комфорт, виконує функції “емоційного захисту”. У сім'ї людина відчуває свою потрібність і цінність, унікальність і неповторність. Сімейна сфера є необхідною ланкою в успішному функціонуванні особистості, а самореалізація в ній – передумовою психологічного здоров'я особистості. Отже, конструктивні шлюбно-сімейні домагання, входячи в структуру життєвих домагань особистості, є передумовою психологічного благополуччя особистості, а встановлення та підтримання гармонійних сімейних взаємин є неодмінною складовою задоволеності життям.

У юнацькому віці процес формування шлюбно-сімейних домагань переходить з латентної фази в активну, засвоєне до цього часу в сім'ї та поза нею починає активно перевірятися, уточнюватися, випробовуватися та зіставлятися. Цей вік є етапом формування якісно вищого рівня самосвідомості особистості. Він характеризується тим, що особистість усвідомлює власні життєві домагання, стає здатною здійснювати особистісні вибори самостійно і відповідально. Але для того, щоб вибори були вільними та свідомими, молода людина повинна звільнитися від батьківської програми, нав'язаної і засвоєної в дитинстві, усвідомити власні, а не батьківські шлюбно-сімейні настанови й домагання. Саме в цей віковий період, коли реальна дійсність ставить молоду людину перед необхідністю вибору подальшого життєвого шляху, актуальною стає проблема смислу життя, сенсожиттєвої спрямованості.

Російські дослідники виявили двофакторну структуру життєвої спрямованості студентів. Одна група спрямованостей, в яку увійшли спрямування до особистісного зростання, стійких емоційних стосунків і служіння суспільству, була віднесена до внутрішньої спрямованості, пов'язаної із задоволенням основних психологічних потреб. У групу зовнішньої спрямованості увійшли спрямування до матеріального успіху, фізичної привабливості і слави. Виявлено, що чим сильніше особистість орієнтована на внутрішні спрямування на протигагу

зовнішнім, тим кращі в неї показники психічного здоров'я, і, навпаки, чим вище вона оцінює значущість зовнішніх спрямувань порівняно з внутрішніми, тим нижче її психологічне благополуччя. Також виявлено, що зовнішні спрямування характерні для людей, чиї матері відзначаються жорстким контролюючим стилем виховання і невисокою емоційною включеністю в життя дитини [8].

На думку В. І. Чиркова, кожна людина має три базові психологічні потреби: потребу в автономності і самостійності, потребу в компетентності та ефективності і потребу в значущих емоційних стосунках. Задоволення цих потреб веде до особистісного зростання та психологічного благополуччя. Якщо сімейне та шкільне оточення забезпечує адекватну реалізацію вказаних потреб, то діти розвиваються психологічно здоровими й асимілюють такі життєві цінності, які в подальшому житті забезпечать безперервне задоволення базових психологічних потреб та особистісне зростання [8].

Отже, роль сім'ї та школи у формуванні життєвих домагань (включаючи шлюбно-сімейні), настанов, сенсожиттєвих орієнтацій особистості молоді важко переоцінити.

Як виникають сенсожиттєві спрямування?

На думку В. І. Чудновського, ґрунтом для розвитку сенсожиттєвих орієнтацій є сукупність особистісних властивостей, які, взаємодіючи, створюють умови для виникнення цих орієнтацій. У цьому процесі найвизначнішу роль відіграють значущі дорослі (батьки, вчителі, психологи), завданням яких є сприяння особистісному зростанню дітей, створення необхідної психологічної атмосфери, підтримуючого соціального середовища, особистісний підхід до кожної молодої особистості, коли дорослим враховуються індивідуально-психологічні та вікові особливості дітей [9]. Встановлено, чим у більшій мірі оцінюють юнаки своїх шкільних учителів як таких, що підтримують самостійність та особисто включені в життя учнів, тим більшою є їх орієнтація на внутрішні цінності, пов'язані з особистісним зростанням та самореалізацією [8].

Важливим компонентом особистісного підходу, що значною мірою впливає на становлення сенсожиттєвих орієнтацій юнаків, є спрямованість батьків та вчителів на розвиток

здібностей дітей, формування в них самостійності, орієнтації не тільки на знання, а й на спосіб їх здобування.

Узагалі, формування в дітей схильності до самостійної праці, яке повинно розпочинатися з раннього дитинства, є оптимальною передумовою для виникнення адекватних, реалістичних шлюбно-сімейних домагань та конструктивних сенсожиттєвих орієнтацій.

Необхідною властивістю, що становить фундамент для виникнення сенсожиттєвих орієнтацій, умовою особистісного розвитку, психічного здоров'я особистості є вироблення адекватного ставлення до успіхів та невдач, де успіх розглядається як сходинка до нових досягнень, а невдача – як стимул до більш активної праці. Крім того, зусилля дорослих повинні спрямовуватися на розвиток рефлексивності дітей, без якої свідоме вироблення смислів життя, цінностей сімейних взаємостосунків, формування на їх основі системи конструктивних шлюбно-сімейних домагань, цілей та стратегій їх реалізації є неможливим [9].

Згідно з даними нашого дослідження, у сфері шлюбно-сімейних домагань сучасне студентство характеризується визнанням цінності сім'ї, прагненням до матеріального благополуччя, але ці життєві домагання поєднуються із цінністю доброго здоров'я та цікавої роботи, що дає змогу зробити висновок про різноплановість життєвих домагань опитаних нами студентів, усвідомлення ними важливості здоров'я для досягнення успіху в житті. До речі, життєвий успіх для них означає не тільки матеріальний добробут, а й задоволення потреби в коханні, прихильності та самореалізації.

Багато молодих людей пов'язує створення сім'ї з періодом закінчення навчання, початком трудового життя, що свідчить про відповідальне ставлення до створення сім'ї, про прагнення молодих людей самостійно утримувати свою родину, забезпечувати її матеріальними благами. Зазначимо, що більшість студентів намагатиметься поєднувати сімейне та професійне життя, віддаючи при цьому перевагу сімейній сфері (44%). Лише 14% опитаних у разі виникнення складностей поєднання роботи та родини обере роботу. Велика частина (42% студентів) не готова на цьому етапі життя визначити для себе пріоритетну сферу.

Серед відповідей на запитання щодо шлюбно-сімейних домагань перші місця за кількістю виборів посіли взаєморозуміння, взаємоповага, кохання, душевна близькість, наявність дітей. Найменшу кількість виборів отримали можливість спілкування поза межами сім'ї та автономність. Отже, шлюбно-сімейні домагання студентів спрямовані на досягнення душевного комфорту, взаємин любові та поваги, народження та виховання дітей.

На думку опитаних студентів, народженню дітей повинно передувати досягнення матеріального благополуччя, а кар'єрне зростання, професійна реалізація поєднується в часі з одруженням та народженням дітей. Очевидно, що молоді люди орієнтуються на самореалізацію і в професійній, і в сімейній сферах, відчуваючи при цьому матеріальну відповідальність за майбутнє своїх сімей та дітей.

Чому ж таке ціннісне, відповідальне ставлення до власних сімей обертається великою кількістю розлучень? Психологи-дослідники шлюбно-сімейної проблематики вказують, що основною причиною негативних наслідків у взаємостосунках молоді є відсутність у їхніх батьківських сім'ях позитивних зразків для статеворольового становлення, чоловічої та жіночої ідентифікації, цінності кохання і сім'ї [8; 10].

Негативною для майбутньої сімейної взаємодії є настанова на романтичне, "книжне" кохання. Кохання – необхідна умова створення сім'ї, підґрунтя шлюбу, яке дає змогу найменш болісно пройти всі стадії подружньої адаптації і створити гармонійні стосунки всередині сім'ї. Відсутність кохання або коли його сплутують з короткочасною закоханістю, прихильністю, потягом є однією з причин того, чому шлюби, в які вступають нібито за коханням, не завжди тривалі. Перебільшення значення кохання, коли воно є єдиним мотивом вступу до шлюбу, призводить до його руйнації та зникнення при стиканні із сімейними труднощами та проблемами.

Крім того, негативний вплив на становлення шлюбних стосунків спричиняють також такі шлюбно-сімейні домагання, як постійне очікування активності від іншого (споживацький підхід), жорстка прив'язаність до ідеалу (звідси постійне бажання переробляти іншого), недовіра до інших (а також до

своїх безпосередніх почуттів та емоцій), очікування поведінки в межах чоловічого і жіночого стереотипів без урахування існуючої тенденції в зміні цих стереотипів [6].

Сім'я – це мала група, в якій із часом виникають сценарії взаємодії. Послідовність типових ситуацій повсякденного життя сім'ї (сценаріїв) є основою уявлень сім'ї про себе і своє життя, вона пов'язана з минулим сім'ї та її планами на майбутнє. Такі сімейні уявлення складають сімейний образ світу, який стає основою власного образу світу дітей – членів родини [4]. Таким чином, сімейний досвід впливає на подальше життя особистості. Діти, що виростили в проблемних, дисгармонійних сім'ях, переносять проблеми та внутрішньоособистісні конфлікти у власні сім'ї.

Батьківська сім'я є еталоном, з якого “ліпиться” власна сім'я. Тому дисгармонійні шлюбно-сімейні взаємостосунки батьків спричинюють формування деструктивних шлюбно-сімейних домагань дітей, що виростили в цій сім'ї. Особливістю дисгармонійних взаємин є інертність, ригідність стосунків. Одного разу спонтанно вироблений стиль фіксується і на довгі роки залишається незмінним. Цей стереотип стосунків якоюсь мірою зміцнює шлюб, збільшує його стабільність, хоч і не на гармонійній основі.

Гармонійним сімейним союзом можна назвати такий союз, коли сім'я є відкритою системою і створює широкі можливості для творчого зростання й особистісного розвитку кожного її члена. Стосовно дітей така сім'я дає можливість поєднати теплі емоційні стосунки батьків і дітей з дітьми на основі постійного формування у дитини впевненості в батьківській любові з чітко визначеними правилами поведінки. У таких стосунках досягається повне прийняття дитини, надання їй особистісної свободи, а спілкування будується на діалогічній основі [1].

Щоб дослідити соціально-психологічні особливості впливу батьків на особистість дитини, доцільно використати класифікацію порушень виховання А. Е. Лічко та Е. Г. Ейдемільера, які виокремили такі відхилення у стилях сімейного виховання [11]:

1. *Гіпопротекція*. Цей стиль виховання характеризується нестачею опіки і контролю з боку батьків. Вони не приділяють дитині достатньо уваги, не цікавляться її життям, не включаються емоційно в її проблеми. Можна припустити, що незадоволення потреби в коханні і прихильності, емоційне відсторонення, відчуження від дитини формує генеральну недовіру до оточуючих людей, що в майбутньому унеможливило створення довготривалих емоційно-позитивних стосунків та формує шлюбно-сімейні домагання, спрямовані на емоційну самотність.

2. *Домінуюча гіперпротекція*. Цей стиль сімейного виховання проявляється в завищеній увазі і турботі, занадто високій опіці і дріб'язковому контролі. Батьки слідкують, перевіряють, забороняють та обмежують дитину. Її не привчають до самостійності, що призводить до формування інфантильної, безініціативної, залежної особистості, не здатної самостійно приймати рішення та нести відповідальність за них. Шлюбно-сімейні домагання в такому випадку є неадекватними та нереалістичними і спрямовані на створення залежних взаємостосунків. У кращому разі домінуюча гіперпротекція спричинює реакцію емансипації, негативною стороною якої є розрив будь-яких стосунків з батьківською сім'єю та створення власної сім'ї, деформованої в бік автономності її членів.

3. *Попускаюча гіперпротекція*. Цей стиль виховує "кумира сім'ї". Батьки намагаються звільнити дитину від труднощів, потурають її бажанням, занадто її обожнюють, захоплюються найменшими досягненнями. Результатом такого виховання є нереалістично високий рівень домагань, спрямованість до лідерства при недостатній впертості та здатності докладати зусилля. У сім'ях, створених особистостями, вихованими таким чином, члени родини часто конфліктують, сімейна взаємодія виключає співробітництво, стосунки перетворюються на постійні війни за лідерство, психологічна атмосфера є напруженою та дестабілізуючою.

4. *Емоційне відчуження*. Такий стиль виховання відзначається тим, що поява дитини є тягарем для батьків. Тому її потреби нехтуються, іноді батьки жорстко поведуться з нею. Цей стиль виховання спричинює найбільш негативний вплив на

розвиток дитини. Часто емоційне відчуження дитини від одного з батьків виникає після розпаду сім'ї. Діти, позбавлені належного піклування одного чи обох батьків, повільніше розвиваються, частіше хворіють на соматичні та психічні захворювання. Вони зростають відлюдкуватими, боязливими чи агресивними, схильними до сварок, оскільки в дитинстві не мали повноцінної батьківської підтримки. Вирішальним фактором психологічної травматизації дитини є не сам факт юридичного розлучення, а емоційне відчуження батьків один від одного та від дитини – так зване “афективне розлучення”. Сім'ї, де зберігаються лише формальні атрибути стосунків, створюють ще гіршу атмосферу для розвитку дитини: “подвійний стандарт” взаємин (для людей і для сім'ї) призводить до посилення зовнішньої та внутрішньопсихічної конфліктності, схильності будувати в майбутньому власні взаємини аналогічним чином.

5. *Жорстокі взаємини.* Цей стиль виховання може проявлятися відкрито, коли на дитині зривають зло, використовуючи насилля, чи бути прихованим, коли між батьками та дитиною стоїть стіна емоційної холодності та ворожнечі. Шлюбно-сімейні домагання особистості, сформовані в такій атмосфері, є деструктивними, спрямованими на придушення бажань і потреб іншого, на досягнення власних цілей та задоволення потреб шляхом агресії та насилля. Іншим шляхом розвитку особистості дитини, що виховувалася в такій сім'ї, є формування віктимних шлюбно-сімейних домагань. У такому випадку партнер, що обирається для шлюбу, стає агресором, якому треба підкорюватися, виконувати всі його забаганки, жертвуючи собою, власною свободою, потребами та бажаннями.

6. *Завищена моральна відповідальність.* Цей стиль виховання характерний для батьків, особливою психічного світу яких є хронічне почуття провини, завищеного морального обов'язку. Від дитини вимагають чесності, порядності, виконання зобов'язань, невідповідних віку. Батьки сподіваються на особливе майбутнє своєї дитини, а дитина боїться їх розчарувати. У зародку придушуються спонтанність, щирість та творчість. У подальшому житті ця дитина не здатна створювати

щирі емоційні стосунки в шлюбі, поважати прояви особистості іншого, вибудовувати життя відповідно до своїх потреб та відчувати задоволеність ним.

Певною мірою співвідноситься із класифікацією порушень виховання схема стилів сімейного виховання, розроблена американським психологом Ерлом Счіфером. Він запропонував оцінити позиції вихованця на перетині двох полярних осей координат. На осі Автономія – Контроль фіксується ступінь свободи дитини в сім'ї: від права вирішувати свої проблеми самостійно чи за допомогою батьків до цілковитої відсутності прав, жорсткого контролю поведінки. На осі Любов – Ворожість оцінюється ступінь задоволеності потреби дитини в любові, прихильності, емоційному прийнятті батьками. Перетини двох вимірів батьківського ставлення утворюють чотири основних поля виховання: демократичне (Любов – Автономія), гіперопіки (Любов – Залежність), авторитарне (Нелюбов – Залежність), ігноруюче (Нелюбов – Автономія). Найбільш руйнівний вплив спричинює ігноруючий (“емоційне відчуження”, за Лічко) та авторитарний (“домінуюча гіперпротекція”) стилі виховання.

Найбільш продуктивною є стратегія і тактика демократичного сімейного стилю виховання, коли батьки, люблячи дитину, створюють умови для задоволення її потреб та інтересів, привчають її до самостійного прийняття рішень [12]. Шлюбно-сімейні домагання особистості дитини, вихованої таким чином, є конструктивними, спрямованими на побудову гармонійних, демократичних взаємостосунків у власних сім'ях. Така дитина, відчуваючи впевненість у своїх силах, здатна нести відповідальність за свої взаємини з іншими. Вона поважає себе та інших членів родини, а в ставленні до шлюбного партнера та своїх дітей розумно поєднує емоційну близькість та автономію.

Висновки. Шлюбно-сімейні домагання, засновуючись на самооцінці людини, її уявленні про власну відповідність певним критеріям, стандартам, передбачають, моделюють сім'ю, на яку особистість розраховує, яку вона вважає гідною себе, яку хоче побудувати. Шлюбно-сімейні домагання є своєрідним планом, в якому відображено, якою людиною хотіла б бачити власну сім'ю і шляхи досягнення бажаного.

Будучи базисом для створення власної сім'ї, домагання формуються в процесі соціалізації з раннього дитинства. Визначний вплив на їх становлення здійснює дитячий досвід, отриманий у батьківській сім'ї. Саме завдяки батьківській сім'ї та шкільному оточенню дитина має можливість асимілювати такі взірці поведінки та життєві цінності, виробити такі життєві домагання, які в подальшому житті забезпечать задоволення базових психологічних потреб особистості та її психологічне благополуччя.

Результати емпіричних досліджень дають змогу говорити про визнання сучасною молоддю цінності сім'ї, сімейного способу життя, відповідальне ставлення до створення власної родини. Але недостатність позитивних зразків для статевого ролівого становлення, чоловічої та жіночої ідентифікації, гармонійної взаємодії всередині сім'ї негативно відбивається на функціонуванні молодих сімей і є чинником розпаду шлюбно-сімейних структур.

Серед факторів, що спричинюють вироблення особистістю деструктивних шлюбно-сімейних домагань, можна виокремити певні особливості взаємодії в батьківських сім'ях, а саме: незадоволення базових психологічних потреб дитини; авторитаризм чи лібералізм; відсутність нормального психологічного клімату в сім'ї; безграмотність батьків із психолого-педагогічного погляду (відсутність цілеспрямованого виховання, безпринципність, непослідовність, фізичні покарання, психологічні страждання); матеріальні труднощі сім'ї, пріоритет матеріального благополуччя над духовними потребами дитини.

Формування конструктивних шлюбно-сімейних домагань дитини можливе за умови гармонійного подружнього життя батьків, коли дорослішання дитини відбувається в атмосфері любові та поваги батьків один до одного та до дитини, коли у ставленні батьків до дитини поєднуються любов, емоційна включеність та підтримка її самостійності, автономності. На становлення конструктивних шлюбно-сімейних домагань дітей впливають також власні шлюбно-сімейні домагання та цінності батьків, їх духовна "центрація", внутрішня спрямованість.

Література

1. *Кляпець О. Я.* Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19. 00. 05 Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2004.
2. *Винникотт Д. В.* “Пигля”: Очет о психоаналитическом лечении маленькой девочки / Пер. с англ. Л. Н. Бобрович. – М.: Класс, 1999.
3. *Кляйн М.* Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников / Пер. с англ. А. Ф. Ускова. – СПб.: Б. С. К., 1997.
4. *Лидерс А. Г.* Семья как психологическая система. Очерки психологии семьи. – М. ; Обнинск: ИГ – СОЦИН, 2004.
5. *Титаренко Т. М.* Актуальні соціально-психологічні настанови молоді на здоровий спосіб життя // Вісн. Київ. міжнар. ун-ту. Сер.: Психол. науки. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 172 – 187.
6. *Коростылева Л. А.* Психологические особенности лиц, испытывающих затруднения при вступлении в брачные отношения (на материалах службы знакомств): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19. 00. 01, 19. 00. 05 / КГУ им. Т. Г. Шевченко. – К., 1991.
7. *Дружинин В. Н.* Психология семьи. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000.
8. *Чирков В. И., Дисси Э. Л.* Связи между здоровьем студентов и их жизненными стремлениями, восприятием родителей и учителей // Вопр. психологии. – 1999. – №3. – С. 48 – 57.
9. *Чудновский В. Э.* Проблема становления смысло-жизненных ориентаций личности // Психол. журн. – 2004. – Т. 25, №6. – С. 5 – 11.
10. *Мороз Л. І.* Особливості прояву ціннісних орієнтацій у міжстатевій поведінці молоді ранньоюнацького віку: Автореф. дис. на здоб. вчен. ступ. канд. психол. наук: 19. 00. 07 / Ін-т психології АПН України. – К., 1993.
11. *Шнейдер Л. Б.* Психология семейных взаимоотношений: Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс: ЭКСМО-Пресс, 2000.
12. *Говорун Т. В., Кікінежді О. М.* Гендерна психологія: Навч. посіб. – К.: Академія, 2004.

© Кляпець О. Я.

ВПЛИВ РІВНЯ ДОМАГАНЬ НА УСВІДОМЛЕННЯ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ ДІТЬМИ

Висвітлюється проблема впливу рівня домагань на усвідомлення дитиною молодшого шкільного віку власного досвіду та формування її особистості. Рівень домагань розглядається як один із психологічних чинників, який впливає на сприйняття дитиною власного досвіду, його інтерпретацію та усвідомлення і, як наслідок, породження певних типів текстів-нарративів.

Ключові слова: рівень домагань, самооцінка, власний досвід, нарратив, амбівалентний тип нарративу.

Освещается проблема влияния уровня притязаний на осознание ребенком младшего школьного возраста личного опыта и формирование его личности. Уровень притязаний рассматривается как один из психологических факторов, который влияет на восприятие ребенком личного опыта, его интерпретацию и осознание и, как следствие, порождение определенных типов текстов-нарративов.

Ключевые слова: уровень притязаний, самооценка, личный опыт, нарратив, амбивалентный тип нарратива.

The problem of demands' level influence on child's realizing own individual experience and formation of its personality have been highlighted. The level of demands has been viewed as one of the psychological factors which influences on child's perception of its own experience, on its interpretation and realizing and, as a result, on generating certain types of narrative-texts.

Key-words: demands' level, self-appraisal, individual experience, narrative, ambivalent narrative.

Проблема. Досліджуючи соціальні та психологічні чинники, що впливають на усвідомлення власного досвіду дітьми молодшого шкільного віку, нам вдалося доцільним розглянути вплив рівня домагань на усвідомлення дитиною її власного досвіду. Рівень домагань характеризує ступінь складності тих цілей, до яких людина прагне і досягнення яких є для неї привабливим і можливим. На рівень домагань впливає

динаміка успіхів і невдач на життєвому шляху, динаміка успіху в конкретній діяльності. У психологічній літературі досліджено взаємозв'язок рівня домагань із самооцінкою дитини, динамікою її успішності в тому чи іншому виді діяльності, формуванням певних рис особистості. Однак рівень домагань може також бути важливим фактором, який впливає на ставлення дитини до власного досвіду.

Метою статті є дослідження прояву рівня домагань як одного із психологічних чинників, які впливають на усвідомлення та інтерпретацію дитиною молодшого шкільного віку власного досвіду.

У процесі дослідження застосовувався тест “Рівень домагань” Л. Д. Столяренко [1]. Ми з'ясували, що у дітей молодшого шкільного віку може формуватися як адекватний, так і неадекватний рівень домагань. Адекватний рівень передбачає ситуацію, коли людина ставить перед собою ті цілі, які реально може досягти, які відповідають її здібностям і можливостям. Завищений рівень домагань, як і занижений, є неадекватним. Однак дитина із завищеним рівнем прагне до того, чого не може досягти, а із заниженим – обирає легкі й прості цілі, хоча здатна на більше.

Особи з нереалістично високим рівнем домагань, переоцінюючи свої здібності і можливості, беруться за непосильні для них завдання і часто зазнають поразки. Маючи високий, але реалістичний рівень домагань, особистість постійно прагне до покращення власних досягнень, до самовдосконалення, до вирішення все більш складних завдань. Особи з помірним рівнем домагань успішно вирішують завдання середньої складності, не прагнучи покращити власні досягнення та перейти до вирішення більш складних завдань. Маючи низький та нереалістично низький рівень домагань, особистість обирає занадто легкі й прості цілі.

Як було зауважено вище, рівень домагань формується під впливом успіхів чи невдач у попередній діяльності. Дитина, яка часто зазнає невдач, очікує цього і надалі, і, навпаки, успіх у попередній діяльності передбачає очікування успіху в подальшому. Переважання у навчальній діяльності дітей молодшого шкільного віку невдач над успіхами, що

підкріплюється негативними оцінками з боку вчителя, може призвести до формування невпевненості в собі, почуття власної неповноцінності, заниженої самооцінки.

У психологічній літературі визначено взаємозв'язок між рівнем домагань та самооцінкою: чим адекватніша самооцінка, тим адекватніший рівень домагань. У молодшому шкільному віці цей взаємозв'язок проявляється не завжди, оскільки самооцінка в цей період формується у процесі засвоєння дитиною оцінок, які вона отримує від інших, шляхом активної діяльності, спілкування, взаємин з оточенням тощо. Розвивається самооцінка на основі уявлень дитини про своє Я. Таким чином, і самооцінка, і рівень домагань у дитини молодшого шкільного віку є нестійкими й великою мірою залежать від успішності дитини в певному виді діяльності (зокрема навчанні), а також від оцінки оточення [2].

Занижена самооцінка, невідповідність рівня домагань реальним можливостям дитини може призвести до формування *неадаптивності*, тобто невідповідності між цілями, прагненнями особистості і результатами, яких вона досягає. У разі частих невдалих спроб ставити й реалізувати значимі цілі неадаптивність може перерости в дезадаптованість.

Якщо самооцінка виявляється вищою, ніж реальні досягнення особистості, а також вищою від тієї оцінки, яку особистість отримує від інших, у неї може розвиватися такий негативний емоційний стан, як *афект неадекватності* (захисна реакція на неуспіх, що виникає внаслідок невідповідності між завищеною самооцінкою і реальними можливостями). Проявляється в агресії, істероїдній поведінці, підвищеній тривожності. Діти, у яких афект неадекватності набуває форми стійкої поведінки, називаються "афективними". Через емоційну нестабільність афективні діти перебувають у постійному конфлікті з оточенням, намагаючись будь-якими засобами привернути до себе увагу, симпатію та зберегти високу самооцінку.

Нестабільна самооцінка, завищений рівень домагань, несформованість у дитини морального почуття ставлення до іншого як до самого себе є основою *зздрості* (зздрість – неприязно-вороже негативне почуття і наміри людини, що

переживаються щодо успіхів іншого). Заздрість може набувати деструктивних форм поведінки, породжуючи невротичну симптоматику, нав'язливі думки і стани.

Особливістю дітей молодшого шкільного віку є їх безмежна довіра до дорослого, особливо до вчителя. Діти цього віку повністю визнають авторитет дорослого, майже беззастережно приймаючи його оцінки. Навіть характеризуючи себе як особистість, молодший школяр в основному повторює те, що про нього говорить дорослий. Отже, самооцінка дитини в цьому віці безпосередньо залежить від характеру оцінок, які він отримує від учителя в процесі різних видів діяльності. Тому перш ніж перейти безпосередньо до дослідження впливу рівня домагань на усвідомлення дитиною досвіду, вважаємо за доцільне зупинитися на деяких положеннях, які стосуються впливу вчителя на усвідомлення дитиною досвіду.

1. Негативне ставлення до власного досвіду, що описується в дитячих розповідях, з'являється за таких умов: дитина переживає фрустрацію потреби в досягненні успіху, маючи при цьому занижену самооцінку. На думку вчителя, такі діти найчастіше неуспішні в навчанні, навчаються переважно заради схвалення батьків. Як правило, такі діти можуть переживати негативне ставлення до вчителя.

2. Позитивне сприйняття дитини вчителем співпадає з її самосприйняттям. Крім того, вчитель сприймає таку дитину як успішну в навчанні і як таку, що схильна перебільшувати власні можливості. Можна припустити, що позитивне сприйняття дитини вчителем, висока оцінка її досягнень у навчанні сприяють позитивному самосприйняттю та формуванню впевненості дитини в собі.

3. Позитивне ставлення до школи, що описується в дитячих розповідях, з'являється насамперед за умови впевненості дитини у власних навчальних успіхах. У своїх розповідях про школу такі діти описують переважно навчальні ситуації, у яких зображають себе "хорошими", успішними учнями. Такий самоопис дитини співпадає із сприйняттям учителя, що вкотре підтверджує твердження про те, що найчастіше для дитини початкової школи вчитель є авторитетом

і його сприйняття дитини впливає на формування ставлення дитини до себе.

Таким чином, можна зробити висновок, що на формування рівня домагань дитини молодшого шкільного віку впливає не лише успішність чи неуспішність у певних видах діяльності, а й оцінка дорослими досягнень дитини. Однак на даному етапі дослідження нас цікавить, чи впливає рівень домагань дитини на усвідомлення нею власного досвіду, чи обумовлює він певне емоційне ставлення до подій власного життя.

З метою дослідження впливу рівня домагань на усвідомлення дитиною власного досвіду було проведено процедуру факторного аналізу, що здійснювалася у статистичній системі SPSS методом Principal components, ортогонального обертання факторного рішення Varimax. Метод Varimax широко використовується на практиці, його мета – мінімізувати кількість змінних, які мають високі навантаження на даний фактор, що дає змогу спростити опис фактора за допомогою групування навколо нього лише тих змінних, які найбільше з ним пов'язані.

Для інтерпретації було відібрано п'ять факторів, частка сукупної дисперсії яких становить 60,9%.

Аналіз змінних, що ввійшли до фактора **“високий рівень домагань”** (12,8) (фрустрація потреби в досягненні успіху (-0,75), впевненість дитини у собі, опис учителя (0,72), нейтральне ставлення до життєвих подій (0,70), переоцінка дитиною власних можливостей (0,44), високий рівень домагань (0,41)), дає змогу припустити, що за наявності високого рівня домагань дитина молодшого шкільного віку не переживає фрустрацію потреби в досягненні успіху, що дозволяє їй розвивати свою потребу в досягненні високих результатів. Учителю оцінює таку дитину як впевнену в собі. Однак за наявності високого рівня домагань дитина схильна переоцінювати власні можливості. На наш погляд, це може бути однією з причин появи нейтрального ставлення до подій власного життя. Можливо, за наявності високого рівня домагань і нездатності реально оцінити свої можливості дитина потрапляє у ситуації, що передбачають невдачу в діяльності, неможливість

досягнення мети. У таких ситуаціях нейтральне (байдуже) ставлення до подій власного життя може бути захисним механізмом, який оберігає дитину від надміру емоційного переживання ситуації неуспіху.

Фактор **“низький рівень домагань”** (12,7) включає змінні: невпевненість дитини у власних успіхах, самоопис (0,75), самооцінка дитини “поганий учень” (0,92), низький рівень домагань (0,61), невизначене ставлення до майбутнього (0,61). Аналізуючи змінні, що ввійшли до даного фактора, можна зробити певні висновки:

- низький рівень домагань безпосередньо пов’язаний із самооцінкою дитини молодшого шкільного віку. Оцінюючи себе як неуспішного учня, дитина схильна ставити перед собою або обирати занадто легкі завдання;

- формування низького рівня домагань у дітей даного віку зумовлено також невпевненістю дитини у власних успіхах;

- низький рівень домагань, невпевненість дитини у власних успіхах, неможливість емоційно позитивно оцінити себе – усе це може призвести до невизначеного ставлення до майбутнього, що загалом не є характерним для дитини молодшого шкільного віку.

Аналіз змінних, що ввійшли до фактора **“нереалістично низький рівень домагань”** (12,1): опис переважно негативних життєвих подій (0,79), планування негативних подій майбутнього (0,81), невпевненість дитини у собі, опис учителя (0,48), нереалістично високий рівень домагань (0,55) – дав підставу для таких висновків: наявність нереалістично низького рівня домагань у дитини молодшого шкільного віку може бути одним із критеріїв, який дає змогу припустити, що дитина схильна до породження емоційно-негативного типу наративу. Вона не лише описує переважно негативні події теперішнього та минулого, а й у перспективі очікує на невдачі та поразки.

Наступні два фактори безпосередньо не пов’язані з рівнем домагань, однак вони дають змогу прослідкувати залежність усвідомлення досвіду від самооцінки та впевненості дитини у власних успіхах.

До фактора **“впевненість дитини у власних успіхах”** (11,7) увійшли такі змінні: впевненість дитини у власних

успіхах, самоопис (0,86), самооцінка “хороший учень” (0,84), невизначене ставлення до себе як до учня (-0,44), планування позитивних подій майбутнього (0,43). На основі аналізу змінних, що ввійшли до даного фактора, можна припустити, що планування позитивних подій майбутнього, сприйняття майбутнього як успішного та бажаного зумовлено позитивною самооцінкою дитини та впевненістю в собі.

Якщо дитина не впевнена в собі, у неї з’являється не лише невизначене ставлення до подій теперішнього, а й невизначеність у ставленні до майбутнього. Про це свідчать змінні, що ввійшли до фактора “*породження амбівалентного типу нарративу*” (11,6): невпевненість дитини у собі, опис учителя (0,47), планування позитивних подій майбутнього (-0,42), невизначене ставлення до майбутнього (0,42), опис позитивних життєвих подій (-0,82), невизначене ставлення до життєвих подій (0,74). Тривалий прояв невпевненості дитини у собі дає змогу припустити, що дитина схильна породжувати амбівалентний тип нарративу.

Висновки. Отже, рівень домагань доцільно розглядати як один із психологічних чинників, які впливають на інтерпретацію дитиною власного досвіду. Зокрема, високий рівень домагань у дітей молодшого шкільного віку безпосередньо пов’язаний із переоцінкою власних можливостей. Однак високий рівень домагань і нездатність реально оцінити власні можливості призводять до того, що дитина потрапляє в ситуацію неуспіху в діяльності, що, у свою чергу, провокує появу нейтрального ставлення до життєвих подій. Низький рівень домагань у дитини молодшого шкільного віку тісно пов’язаний із заниженою самооцінкою. Для дітей з низьким рівнем домагань характерним є невизначене ставлення до майбутнього.

Література

1. *Столяренко Л. Д.* Основы психологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
2. *Овчарова Р. В.* Практическая психология в начальной школе. – М.: ТЦ “Сфера”, 1996.

© Шиловська О. М.

ВПЛИВ ДОСВІДУ НА РОЗВИТОК ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ МОЛОДІ

Обговорюється проблема впливу досвіду, що набувається з віком, умов досягнення такого рівня зрілості особистості, коли вона стає здатною до свідомої цільової поведінки, вольової самоорганізації та усвідомлення реалістичності життєвих домагань. Усе, що передує такому рівню особистісної зрілості, розглядається як онтогенетичні етапи становлення життєвих домагань під впливом умов життя в сім'ї і рівня домагань батьків, сформованих потреб, бажань, цілей і накопиченого досвіду їх реалізації.

Ключові слова: життєвий досвід, життєві домагання, цілеспрямовання, особистісна зрілість, довільна активність, онтогенетичні відмінності.

Обсуждается проблема влияния опыта, приобретаемого по мере взросления и достижения такого уровня зрелости личности, когда она оказывается способной к сознательному целевому поведению, волевой самоорганизации и осознанию реалистичности жизненных притязаний. Всё то, что предшествует такому уровню личностной зрелости, рассматривается как онтогенетические этапы становления жизненных притязаний под влиянием условий жизни в семье и уровня притязаний родителей, сформированных потребностей, желаний, целей и накопленного опыта их реализации.

Ключевые слова: жизненный опыт, жизненные притязания, целенаправленность, личностная зрелость, произвольная активность, онтогенетические различия.

Discussions on problem of the influence of the experience, which is achieved with the increase of years, terms of obtaining such age of maturity when a person becomes able to conscious purposeful behavior, volitional self-organization and awareness of reality o life demands. Everything, what precedes such level of personal maturity, is supposed as ontogenetic stages of life demands formation under the influence of family life conditions and parents' level of demands, formed needs, desires, aims and total experience of their realization.

Key-words: life experience, life demands, purposefulness, personal maturity, free activity, ontogenetic differences.

Проблема. У віковій та педагогічній психології домагання досліджуються, починаючи з дошкільного та молодшого шкільного віку, коли ще тільки починає розвиватися здатність до емоційно-вольової самоорганізації, бажання і цільова поведінка ситуативні і нестійкі, самооцінка визначається зовнішнім оцінюванням, не сформована шкала соціальних і життєвих цінностей. Отже, постає проблематичне питання, коли в онтогенезі можна вести мову щодо усвідомленого рівня життєвих домагань і чинників їх вікового розвитку.

Мета статті: дослідити в онтогенезі вплив досвіду та особистісної зрілості на розвиток життєвих домагань молодого покоління та їх усвідомлення.

Вважаємо, що життєві домагання як складова цілеспрямованої системи соціально-психологічної структури особистості відбивають змістовий бік її соціальної поведінки, опредмечують потреби, мотиви, спрямованість інтересів, тоді як актуальний рівень життєвих домагань коректується смислами та результативністю діяльності. Усі ці показники і ступінь їх зрілості є продуктом онтогенетичного розвитку й соціалізації молодого покоління, а отже, і того досвіду, що набувається в різних життєвих ситуаціях на рівні їх вікового усвідомлення.

Поєднання соціально-психологічних властивостей особистості із знаннями про закони суспільного життя, міжлюдської взаємодії і взаємоставлень, із конструктивним плануванням свого життя сприяє окресленню всіх ланок цільової поведінки на шляху від самоаналізу до рефлексії наслідків помилок і досягнень у минулому, спрямування і домагання “тут і тепер” задля бажаної самореалізації в майбутньому.

В узагальненому вигляді домагання визначаються як оцінка особистістю своїх передбачуваних здібностей і можливостей, очікування в майбутньому такої їх реалізації, яка б задовольнила плани й запити особистості. Рівень домагань виявляється у вагомості складності цілей і в труднощах завдань, що їх особистість свідомо ставить перед собою [1].

Т. М. Титаренко вважає, що у життєвому світі особистості вияв домагань є найпоширенішим способом завбачати наперед, виходити за межі сьогодення, чогось чекати від ото-

чення, світу, від самого себе. Домагання є важливою складовою побудови особистістю свого життєвого світу [2]. Вони багатofункціональні: задають напрям руху; формують усталене ставлення до перешкод та обмежень; активізують довготривалу мотивацію; передбачають усвідомлення свого місця на різних етапах життєвої самореалізації і особистої ролі в ній [3].

У праці К. О. Абульханової-Славської та Т. Н. Березіної домагання трактуються як проєктивна модальність особистості, що відтворює комплекс її вимог до себе, оцінку себе, своїх бажань та очікувань, узагальнення свідомого уявлення про Я, Я-концепцію. Домагання передбачають, що особистість усвідомлює свою самоцінність і розраховує на право зайняти своє місце в житті [4]. У цих визначеннях увага концентрується на такій важливій функції домагань, як орієнтація через них особистості на досягнення ближчих та віддалених перспектив життєствердження, тобто на бажане майбутнє. Проте опертям для усвідомлення своєї цінності, досягнутого рівня життєвої успішності і навичок долаання перепон різного ступеня складності обов'язково має стати минулий життєвий досвід. Від нього людина відштовхується, обираючи нову соціальну позицію, стратегію власної поведінки та створюючи відповідний імідж.

В аспекті вивчення впливу досвіду на життєві домагання молоді звернімося до деяких визначень цих понять, напрацьованих останнім часом.

Н. В. Чепелева наголошує на тому, що особистий досвід накопичується людиною протягом усього життя шляхом організації та усвідомлення інформації про навколишній світ та свого місця в ньому за визнання провідної ролі соціокультурних факторів. Саме вони сприяють утворенню індивідуальних базисних культурних сценаріїв, які задають типи самостійної поведінки і схеми інтерпретації особистістю поточних подій і свого життєвого досвіду у формі життєописів, “історій”, сюжетів свого і чужого досвіду. Поступово у міру набуття дорослості чужі історії трансформуються в індивідуальну історію життя і фіксуються у досвіді особистості. “Якщо у дошкільному і частково в молодшому шкільному віці історію життя “пишуть” дорослі, то, починаючи з підліткового віку, особистість поступово усвідомлює авторство власного життя,

відбирає його у дорослих і починає створювати особисту історію. Від цього часу починається формування особистісної ідентичності дитини як авторства вчинків, думок, інтерпретацій і життя в цілому” [5, с. 11].

Ми сконцентрували увагу на цій думці автора, оскільки поділяємо саме таке розуміння розвитку життєвих домагань в онтогенезі від молодшого до старшого шкільного віку і розвиваємо цей підхід у нашому дослідженні.

На думку Ю. М. Швалба, життєвий досвід виникає не внаслідок негативних переживань і поміркованих дій, а завдяки позитивним за результатами пробам і вчинкам, що надалі виконують у життєдіяльності індивіда функцію захисту від можливих помилок. Життєвий досвід формується як психологічна інстанція для відтворення вдалих дій у ситуаціях, що закономірно повторюються і сприяють стабілізації особистісного світу; життєвий досвід завжди емоційно насичений і ціннісно визначений для індивіда; конструкт життєвого досвіду є цілісною констеляцією інтенційно заданих характеристик ситуації, способу дій та емоційно-ціннісної оцінки [6].

Обговорюючи цю точку зору, погоджуємося з тим, що життєвий досвід включає “емоційну насиченість” і “ціннісну визначеність”, але дозволимо не згодитися з тим, що *негативний* результат обминає досвід особистості, не стає для неї предметом рефлексії і висновків. На нашу думку, не всі життєві явища і події стають ланками життєвого досвіду, а лише ті, які оцінюються як значущі, мають наслідки і результати будь-якого знаку (негативу чи позитиву). Тоді вони змушують індивіда нібито зупинитись, усвідомити і відрефлексувати те, що сталося, і надалі стануть здобутим досвідом. Але для цього повинен бути певний рівень розвитку соціально-психологічної структури й особистісної зрілості людини [7].

Поділяючи ці визначення, ми доповнюємо їх тим, що вивчаємо життєві домагання в межах цілеспрямованої системи самоздійснення як один з її показників особистісної зрілості людини із свідомо обраною стратегією поведінки у виборі складності життєвих завдань і зорієнтованої на досягнення оптимального для себе рівня успішності. Залежно від рівня особистісної (сформованість Я-концепції, самосвідомості, само-

оцінки, саморефлексії, емоційно-вольової регуляції мотиваційної сфери) і соціально-психологічної (здатність до самоорганізації, цілепокладання, прийняття рішень, свідомих виборів, визначення смислів, прийняття себе та інших) зрілості змінюються в просторі і часі рівні життєвих домагань. Від інших ланок цілеспрямованої системи домагання відрізняються тим, що це предметні, конкретні кроки у визначеному напрямі, які базуються на довільній активності і, як правило, є результатом *накопичення досвіду* успішних та неуспішних рішень завдань різного ступеня складності [8].

Довільною активність називають тоді, коли відомо, що окремі її стадії співвідносяться із змінними умовами ситуації і продовжується вона рівно стільки, скільки потрібно для досягнення очікуваного результату. Це активність, при якій усвідомлено конкретну ціль, можливості контролю за перебігом процесів, що розгортаються; до таких одиниць активності можна ставити запитання “навіщо”, шукати мотивацію, обирати рівень домагань та смисли. Виявлятися довільна активність може у вольових діях і в імпульсивних реакціях [9].

Отже, беручи до уваги наведені визначення різних авторів щодо характерних особливостей життєвих домагань та їх зв'язку із життєвим досвідом, ми вважаємо, що про вияв життєвих домагань в аспекті онтогенезу можна говорити, враховуючи рівень всебічної зрілості структури особистості. Усе, що передує цьому етапу розвитку і соціалізації особистості, ми б віднесли до вікових етапів дозрівання домагань, *передумов їх становлення*.

Підставами для такої точки зору може бути психодіагностичний напрям вивчення рівня домагань серед особливої групи властивостей особистості, які дають змогу прогнозувати соціальну активність людини. Це сфера так званої особистісної саморегуляції, до якої включають феномени цілепокладання, рівень домагань, суб'єктивний локус контролю, вольову регуляцію діяльності. Усі ці показники в міру своєї природної та набутої розвинутої характеризують рівень соціальної зрілості особистості в процесі її самоздійснення [9].

Що ж до самого показника “рівень домагань”, то він починає відповідати своїй сутності в реальних умовах

спеціальної ситуації, коли людина, що має певні потреби, мотиви, спрямованість і бажану мету, опиняється в ситуації вибору складності завдання, наявності змагання, конкуренції і досвіду такої поведінки.

Зрозуміло, що в дошкільному і молодшому шкільному віці про такий рівень особистісної зрілості ще не йдеться, триває віковий етап закладання і розвитку процесів психічної саморегуляції та усвідомлення свого місця серед інших. У підлітковому і старшому шкільному віці вже є підстави говорити про можливість вияву рівня домагань та самооцінки їх реалістичності. Показник реалістичності рівня домагань визнається важливим для здоров'я особистості. У ході емпіричних досліджень (А. К. Єрофєєв) було встановлено, що реалістичні суб'єкти характеризуються нижчим рівнем тривожності, більш вираженою мотивацією досягнення, внутрішнім локусом контролю, більшою наполегливістю в досягненні цілей; вони краще навчаються, мають високі показники академічної успішності. До того ж реалістичні досліджувані мають більш високий референтний статус у групі, з ними члени групи часто порівнюють свої результати, цікавляться їхніми екзаменаційними оцінками; реалісти стають носіями високих, середніх та низьких стандартів досягнень, їхні результати менше залежать від випадкових впливів, стану здоров'я та збігу обставин. Вони здатні цілеспрямовано впливати на групу, піднімати результативність її роботи, підвищувати груповий рівень домагань [9].

З огляду на те, що в літературі з вікової психології минулих років поняття “домагання” стосувалося всіх етапів дитячого розвитку, ми, аналізуючи ці джерела, спираємося на такі визначення, при тому що маємо на увазі вікові передумови становлення домагань.

Радянські психологи (1970–1980) у дослідженні проблем виховання школярів наголошували на врахуванні індивідуальних особливостей, серед яких підкреслювали роль самооцінки та тісно пов'язаного з нею рівня домагань особистості (Л. І. Божович, Е. У. Савонько, В. Ф. Сафіна, Ф. І. Іваненко та ін.). У працях цього напрямку рівень домагань визначається як цілі, яким надається найбільша перевага.

Школяр з високою самооцінкою почувається впевнено, ставить перед собою більш високі цілі, ніж той, хто занижує свою самооцінку. На основі її формується рівень домагань як той рівень досягнень, на який учень вважає себе здатним. Одні ставлять високі цілі і претендують на вищі досягнення, інші, навпаки, задовольняються мінімумом. У таких несхожих дітей відповідно різний рівень активності та загального розвитку особистості.

Підкреслимо, що, на думку авторів, з виховною та розвивальною метою важливо не тільки враховувати самооцінку і рівень домагань учнів, а й створювати навчально-виховні умови для їх активізації, зростання рівня домагань. Відповідно вивчалися шляхи досягнення цього. За дослідженнями Ф. І. Іващенко (1975, 1977), щоб підняти занижений рівень домагань особистості, можна спиратися на такі особливості самооцінки, як: 1) перенесення її з одних можливостей, властивостей особистості, навчальних ситуацій та видів діяльності на інші; 2) синтез в ній актуальних та потенційних можливостей. Було констатовано, що старші школярі диференційовано оцінюють свої можливості в таких значущих видах діяльності, як учіння і праця [10].

О. Л. Вознесенська на основі теоретичного аналізу та власного емпіричного дослідження дійшла висновку про значний вплив соціальної ситуації на досвід раннього дитинства у формуванні життєвих домагань особистості. Серед факторів накопичення дитиною такого досвіду визнаються рівень домагань матері та оцінка нею та близьким оточенням досягнень дитини; самооцінка рівня досягнень батьків та їхні соціальні очікування щодо дитини; стиль виховання та спілкування з дитиною в ранньому віці (авторитетний, ліберальний та відторгувально-зневажливий); використання батьками новітніх методик раннього розвитку та навчання. Визнано, що для формування адекватного рівня домагань дитини найбільш сприятливим є авторитетний стиль виховання з емоційно теплим ставленням батьків і помірним рівнем контролю успішності [11].

О. М. Шиловська також вивчала проблему сім'ї як чинника усвідомлення власного досвіду дітьми молодшого

шкільного віку. Одержані нею емпіричні дані підтвердили значну роль авторитету та атмосфери сім'ї в усвідомленні дитиною емоційного ставлення до себе і своїх близьких, важливість прийняття себе і сім'ї для розвитку домагань і набуття життєвого досвіду. Зокрема, авторитет матері формує у дитини адекватну самооцінку, високий рівень домагань, відсутність страху перед соціальними очікуваннями, що дає дитині відчуття захищеності.

Якщо ж сімейна ситуація сприймається дитиною як конфліктна, то значущість цього настільки домінує у її свідомості, що пригнічується тривожність щодо оцінювання себе оточуючими, послаблюється мотивація досягнень і знижується рівень домагань. Цікаво, що в разі дуже тісного зв'язку дитини з батьками, відчуття довіри і любові з їх боку, спільності інтересів та уподобань, визнання їх авторитету для себе у школяра формується високий рівень особистої тривожності, страх неспроможності відповідати очікуванням близького оточення стосовно своєї успішності; це провокує фрустрацію потреби в досягненні успіху і демонстрації своїх можливостей у виборі рівня домагань [12].

Обраний нами теоретико-емпіричний підхід до вивчення рівня життєвих домагань дає змогу конкретизувати уявлення про взаємозв'язок соціального досвіду особистості з рівнем її життєвих домагань.

Звертаючись до онтогенезу, ми виходимо з того, що перші, ще майже не усвідомлювані, паростки ставлення до рівня життєвих домагань виникають у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку на рівні розвитку їх когнітивного та чуттєвого сприйняття як *передумова* подальших домагань. Витоком для них стають побутовий спосіб життя сім'ї, рівень її комфорту, забезпечення потреб та інтересів. Це – вплив сімейної атмосфери, в якій формується перший життєвий досвід дітей щодо правил організації життя і взаємоставлень у близькому оточенні між собою і до дитини. Надалі цей досвід наповнюється інформацією щодо ступеня професійної успішності батьків, розмовами про їхні життєві плани і домагання. З цього приводу Н. Ньюкомб узагальнює чимало прикладів того, як рівень життєвих домагань батьків по-різному

впливає на подальший розвиток життєвих домагань дітей. Так, професійна успішність батька, поєднана з високим рівнем домагань у кар'єрному рості та побутовому комфорті, сприяє тому, що у дітей в родині формуються зрозумілі їм високі життєві запити, які пізніше перетворюються в домагання.

Що ж до кар'єрної успішності і захоплення роботою матері, яка через це мало приділяє уваги дитині, доручає комусь догляд за нею і недодає свого материнського тепла, то у дітей формується негативний досвід стосовно життєвих амбіцій. Віддалені спостереження за такими дітьми показали, що навіть у молодшому шкільному віці в них не виявляється високий рівень життєвих домагань як наслідок впливу дитячого досвіду спілкування з престижною, але віддаленою від дитини матір'ю [13].

Наша консультативна практика свідчить, що для хлопчиків-дошкільників стає привабливим як зразок наслідування досвід успішного батька, і вони починають формулювати в узагальненій формі свої віддалені цілі як теперішні бажання (“Я буду банкіром”; “Учитися треба, щоб бути багатим”; “Я куплю собі Мерседес”; “Хочу, щоб у мене був великий будинок”). Діти із сімей з більш скромним добробутом зазвичай таких життєвих домагань не висловлюють. Часто вони навіть не цікавляться і не знають, чим займаються батьки, для чого треба вчитися.

Ще одним з виборів закладання у свідомість дітей потреби в певному рівні життєвих домагань можуть бути батьки з власним неуспішним досвідом життєствердження, але бажанням, щоб їхні діти у своєму житті реалізували нездійснені батьківські домагання. На це спрямовуються сімейні виховні впливи: у дітей цілеспрямовано розвивається потреба в успішному навчанні, спрямованість на здобуття вищої освіти та вибір престижних видів професійної діяльності, заохочуються вияви честолюбства і спілкування з референтним оточенням, які відбивають і закріплюють у дітей високий рівень домагань. У такої молоді можуть рано формуватися всі складові цілеспрямовання на успішне життєствердження за умови відповідного розвитку соціально-психологічної структури особистості та соціальної зрілості.

На підтвердження окресленої проблеми щодо впливу особистого досвіду на рівень розвитку життєвих домагань ми провели емпіричне дослідження в трьох вікових групах (підлітки 13–15 років, старшокласники 16–18 років і молоді вчителі до 30 років). Згідно з нашими даними, представленість життєвих домагань у більшості учнів є поєднанням їхніх усвідомлених потреб, мрій, бажань, сформованих сучасним соціокультурним середовищем і природними потребами кожної людини. Але їм не притаманна конкретність у часі і просторі, концентрована активність досягнення домагань. І все ж вони мають безперечну цінність, оскільки у своїй сукупності відтворюють сутність внутрішнього змісту життя молоді з її провідними смислами.

Серед домінуючих життєвих домагань у всіх вікових групах – улюблена високооплачувана робота з перспективами кар'єрного зростання, міцна сім'я, побудована на взаємному коханні й повазі подружньої пари, з двома – трьома здоровими, вихованими й освіченими дітьми; стабільний матеріальний достаток із сучасним побутовим комфортом; здоровий спосіб життя. По мірі набуття віку і життєвого досвіду зростає рівень особистісної зрілості, конкретність і дієвість цілеспрямування і, як наслідок, окреслюється реалістичність домагань молоді.

Висновки. Життєві домагання формуються протягом онтогенезу в часі і просторі під впливом рефлексії свого соціального досвіду та вражень від наслідків досвіду референтного оточення. Вони є природною ланкою в цілеспрямованій системі особистості, спричинені життєвими потребами, мотивами досягнення, цілями, спрямованістю, базуються на минулому, розгортаються “тут і тепер”, орієнтують на бажане, більш привабливе майбутнє, залежно від рівня успішності досягнень коректують життєві смисли.

Реалізація життєвих домагань мобілізує рушійні сили особистості на постановку нових, більш складних і перспективних цілей, закріплює позитивну Я-концепцію, сприяє розвитку особистісної зрілості. Нереалістичність життєвих домагань знижує ефективність цілеспрямування, спонукає до перегляду потреб, пошуку нових, більш доступних життєвих шляхів.

Література

1. Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П. П. Горноста, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001.
2. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
3. *Титаренко Т. М.* Чого чекаю від життя? (Психологічний зміст поняття “життєві домагання”) // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. – К.: Міленіум, 2004. – Вип. 8 (11). – С. 3 – 14.
4. *Абульханова-Славская К. А., Березина Т. Н.* Время личности и время жизни. – СПб.: Алетей, 2001.
5. *Чепелева Н. В.* Социокультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта // Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 3. – С. 6 – 13.
6. *Швалб Ю. М.* Психологические формы фиксации жизненного опыта // Психол. герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 3. – С. 98 – 103.
7. *Лепіхова Л. А.* Вплив життєвого досвіду на стратегії та рівні життєвих домагань // Психол. герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 3. – С. 169 – 172.
8. *Лепіхова Л. А.* Роль життєвих домагань на шляху самоздійснення особистості // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2004. – Вип. 8 (11). – С. 63 – 69.
9. Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. – М.: Изд-во МГУ, 1990.
10. Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Ф. И. Иващенко, Я. Л. Коломинского. – Минск, 1980.
11. *Вознесенська О. Л.* Значення досвіду раннього дитинства у формуванні життєвих домагань особистості // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. – К.: Міленіум, 2004. – Вип. 8 (11). – С. 113 – 121.
12. *Шиловська О. М.* Сім'я як чинник усвідомлення власного досвіду дітьми молодшого шкільного віку // Психол. герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 3. – С. 169 – 172.
13. *Ньюкомб Н.* Развитие личности ребенка. – СПб.: Ювента, 2002.

© Лепіхова Л. А.

СПЕЦИФІКА МЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ В СТАРОСТІ

Аналізується ментальна модель як відрефлексований конгломерат образу та концепту, що фіксує зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля. Стверджується, що провідні напрями побудови ментальної моделі світу в старості відбито в автонаративі: це смисл життя старої людини як стержень ментальної моделі, її ціннісно-орієнтувальна основа; просторово-часові координати ментальної моделі в старості; значущий інший як діалогова (децентраційна) підструктура ментальної моделі. Зауважено, що здатність ментальної моделі до трансформації в старості має підтримувальний характер, причому основними ознаками такої трансформації є інтерпретаційні перетворення в автонаративі.

Ключові слова: старість, ментальна модель, смисл життя, хронотоп, автонаратив.

Анализируется ментальная модель как отрефлексируемый конгломерат образа и концепта, которая фиксирует содержание и уровень понимания человеком себя, других и окружающей среды. Утверждается, что ведущие направления построения ментальной модели в старости отражены в автонарративе: это смысл жизни пожилого человека как стержень ментальной модели, ее ценностно-ориентировочная основа; пространственно-временные координаты ментальной модели в старости; значимый другой как диалоговая (децентрационная) подструктура ментальной модели. Отмечено, что способность ментальной модели к трансформации в старости носит поддерживающий характер, причём основными признаками такой трансформации являются интерпретационные преобразования в автонарративе.

Ключевые слова: старость, ментальная модель, смысл жизни, хронотоп, автонарратив.

The mental model is a reflectively processed aggregate of the image and the concept; it reveals the content and level of self-comprehension, of understanding the others and the environment, which are inherent in the individual. The major strands along which the mental model of the world is being built at a ripe old age, are revealed in the auto-narrative. These are: the meaning of life of an old person as

a core of the mental model, its value-orientation basis; spatio-temporal dimensions of the mental model at an old age; and “meaningful other” as a dialogue-forming (decentrating) sub-structure of the mental model. At an old age, the transformation ability of the mental model has supportive nature. The main signs of such transformation can be seen in conversion of interpretation in the auto-narrative.

Key-words: old age, mental model, the meaning of life, hronotope, auto-narrative.

Проблема. Сучасне суспільство в усьому світі суттєво старіє, люди похилого віку на початку ХХІ ст. почали відігравати провідну роль у функціонуванні та розвитку суспільства. Однак досі не досліджено основні психологічні аспекти цього віку, їх відмінності від інших вікових періодів і, особливо, психологічне підґрунтя можливостей збереження життєвої активності в старості, особистісного зростання та переборення вікової дефіцитарності.

Метою статті є психологічний аналіз ментальної моделі світу в старості та визначення її ролі в структурі інтелекту та особистості літньої людини.

Поняття *ментальна модель світу* ми розглядаємо у зв'язку з розробленою нами концепцією інтелекту [1]. Ментальна модель є продуктом роботи коаліційованого інтелекту, в якому активно і продуктивно задіяні як *когнітивні*, так і *метакогнітивні* його складові, а також усі три основні функції – *відображувальна, ціннісно-орієнтувальна, прогностично-перетворювальна*. Можна вважати, що вона є відрефлексованим конгломератом образу та концепту (когніції), ширшим за образ і концепт, оскільки при цьому поєднанні виникає нова якість. Ментальні моделі світу (розумові моделі) фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості. Тому ментальні моделі можна до деякої міри вважати стійкою інтелектуальною ознакою особистості, хоча вони і змінюються в онтогенезі, у кризових життєвих ситуаціях тощо. Серйозне перетворення системи ментальних моделей фахівці тлумачать як ознаку особистісного зростання.

Основними стрижневими моментами ментальної моделі є її смисложиттєва суб'єктивність (продукт скоординованої

роботи відображувальної і ціннісно-орієнтувальної функції), а також розміщення в часово-просторових координатах (продукт скоординованої дії функцій відображувальної і прогностично-перетворювальної). Ці аспекти є визначальними чинниками того, що ми використовуємо в даному контексті поняття *ментальна модель*, а не досить близькі до нього поняття *образ* або *картина світу*.

Зупинімося в цьому зв'язку на вихідних положеннях, які характеризують поняття *модель* у його семантико-епістемологічному розумінні. Для цього пошлемося на класичну працю Ноеля Мулуда “Анализ и смысл” [2]. На його думку, поняття моделі стосується різних аспектів пізнання, більшості когнітивних процесів, зокрема мови, образного та логічного мислення, уяви тощо. Вихідною здатністю моделювання є те, що “воно має ставити у відношення відповідності синтаксичні закони мови і структуру об'єктів, які інтерпретуються” [2, с. 254]. Отже, модель завжди будується на основі відповідної семіотичної системи. Крім того, модель здійснює інструментальну функцію і реалізується в прагматичному полі: “вона вибірково оперує з певними суттєвостями або можливими об'єктами... реалізує свої можливості структурування, пропонуючи емпіричним полям референтів певну сукупність теоретично визначених ідеальних об'єктів...” [там само].

Модель аж ніяк не є статичною системою. Навпаки, описова складова містить образи знаків (здатність до означування), а операціональна визначається через множину “ігор”. Під іграми в даному випадку автор розуміє акти перетворення, які можуть здійснюватися на основі образів як компонентів моделі.

Наукову модель Н. Мулуд тлумачить як експліцитний опис певного “можливого світу”, який визначається через закони, що керують ідеальними об'єктами й описані в теорії.

Нарешті, “модель – це щось більше, ніж просто конституційована структура: у свою чергу, вона відіграє роль конституюючої структури... Функція моделювання – це **проспективна** функція. Надаючи моделі семантичні та операціональні властивості, слід розуміти їх як відкриті можливості, які виявляють себе, як правило, в процесі їх

здійснення. Отже, *в моделюванні закарбовується постійний пошук смислу*” [2, с. 256] (виділено нами – М. С.).

Вище йшлося про характеристики моделі як загальнонаукового поняття. Однак усі вказані моменти (семіотичне підґрунтя моделі, задіяність різних пізнавальних процесів у її побудові, інструментальна і прагматична функції, динамічність та операціональність, які виявляються в процесі перетворення, конститууючий характер, перспективність та постійний пошук смислу в процесі моделювання) видаються нам принциповими також і для визначення та аналізу ментальної моделі світу.

О. О. Пономарьов зазначав, що виділення в сумарному уявленні про інтелект того загального, що зв’язує всі його елементи, дає можливість визначити *інтелект як апарат специфічної для живих систем орієнтації в часі і просторі* [3, с. 64]. Останнє є принциповим моментом в обґрунтуванні зв’язків між інтелектом як, повторимо, апаратом орієнтування в часі і просторі і ментальною моделлю як суб’єктивною характеристикою світу, розгорнутою в часі і просторі.

Опис конкретної ментальної моделі світу конкретної людини містить, як мінімум, її смисложиттєвий зміст із відповідними структурними характеристиками та її диспозицію в хронотопі, тобто часово-просторових координатах. У зв’язку з цим можна говорити про узагальнену ментальну (розумову) модель світу і ментальну модель відповідних його моментів, які цікавлять суб’єкта або дослідника, скажімо, себе (смысл життя, власне минуле, сучасне, майбутнє), близьких, шлюбного партнера, професії та ін.

Вихідними даними для побудови ментальної моделі світу є, безумовно, його об’єктивні характеристики, однак сприйняті та перетворені через суб’єктивні, специфічні параметри когнітивної сфери особистості, а також її метакогнітивні особливості. Причому особливості когніції всіх рівнів принципово впливають на цю модель. Багато досліджень свідчать про специфічність ментальної моделі у людей з вадами слуху, зору, не кажучи вже про принципову відсутність певного каналу відчуття (сліпі, глухі, сліпоглухі люди тощо) [4].

Подібно до того, як децентраційні процеси розвиваються, за П'яже, від первинної (перцептивної) децентрації до вторинної інтелектуальної [5], так і ментальна модель має, на нашу думку, у своїй основі специфіку відчуття, а вже потім оформлюється в продукт інтелектуальний. Так, наприклад, Рональд Рейган тільки в школі з'ясував, що має високий ступінь короткозорості. Потім він писав у своїй автобіографії, що до цього моменту вважав, що всі люди бачать так, як він: спочатку кольорову пляму, яка потім збільшується і стає чіткішою по мірі наближення.

Ми вже вказували вище, що ментальна модель світу є відносно стійкою інтелектуальною ознакою особистості, і в цьому плані ми відрізняємо її від ментальних репрезентацій – короткочасного і плинного результату відображення, який працює до деякої міри “тут і зараз”. Ментальні репрезентації визначають як конструкції, які залежать від обставин і не співпадають із знаннями або переконаннями, що є підґрунтям ментальних моделей. Репрезентації будуються в конкретному індивідуальному контексті для специфічних цілей: для розуміння певної ситуації, для того щоб бути готовим до вимог плинного завдання. Конструювання репрезентацій спрямовується завданням і природою рішення, яке шукається. Репрезентації повинні враховувати всю сукупність елементів ситуації або завданням, тому вони і є спеціалізованими, деталізованими і нестійкими. Вони змінюються зразу ж, якщо змінилася ситуація або виявився елемент ситуації, який досі не був урахований. Репрезентації мають перехідний характер, вони замінюються іншими репрезентаціями, коли завдання вирішено [1].

Отже, з одного боку, не можна не спиратися в дослідженні на цю відносну стійкість ментальної моделі. З іншого боку, проблемною ми вважаємо прижиттєву усталеність ментальної моделі, яка в крайньому випадку може виглядати як ознака певної вікової ригідності, нездатності до саморозвитку, зокрема інтелектуального. Це питання є особливо актуальним, коли йдеться про такий критичний для особистості віковий період, як старість.

Аналіз ментальної моделі світу передбачає передусім аналіз проблеми смислу життя в старості, а також розгляд

специфічних особливостей дислокації ментальної моделі у двох типах координат: просторово-часових і децентраційних “я” – “значущий інший”. На нашу думку, психологічний аналіз цих трьох моментів дає можливість визначити основні проблемні “больові точки” ментальної моделі світу взагалі і в старості зокрема.

Слід зазначити також, що однією з форм експліцитуювання, зовнішнього прояву та фіксації ментальної моделі ми вважаємо автонаратив, тобто оповідь людини про своє життя [див. більш докладно 6; 7]. У такій оповіді, і особливо в оповіді старої людини, можуть виявлятися як елементи стійкої ментальної моделі, так і певні ментальні репрезентації, тобто реакції на плинні ситуації сьогодення. Автонаратив утримує той старий смисл, який, з точки зору старості (“з моста...”), визнається адекватним, і сприяє його узгодженню з реальним актуальним смислом, смислом сьогодення.

Ми вже вказували вище на зв’язок ментальної моделі із життєвим хронотопом. Щодо наративу також є очевидним його зв’язок з категорією часу. Дж. Фрідман і Д. Комбс посилаються на метафору процесу інтерпретації Бейтсона, відповідно до якої наші знання про світ існують у формі ментальної карти, і, оскільки жодна карта не містить усіх деталей відображуваної території, події, яких немає на карті, не існують у її смисловому світі. При цьому, щоб виявити зміни і відмінності, потрібно нанести на карту події в часі. Звідси безумовна перевага наративної метафори, адже “будь-яка історія – це карта, яка розгортається в часі” [*Vaïm*, цит. за 8, с. 36].

Ціннісно-орієнтувальною основою ментальної моделі (картини, суб’єктивного образу) світу є смисл життя. Тому принципово важливим є необхідність збереження в старості власної картини світу, цієї штучної віртуальної реальності, яка будувалася впродовж усього життя людини з метою його розуміння, пояснення і систематизації. Більше того, дуже важливим для людини є збіг або принаймні перетин власної картини світу з картиною світу оточуючих людей. Е. Фромм [9] зазначає, що світ має для людини певний смисл, і збіг власної картини світу з уявленням людей, які її оточують, є для неї

особисто критерієм істини, оскільки власну позицію вона вважає логічною. Можливо, саме цей момент є принциповим для аналізу “конфлікту поколінь”, складних стосунків старих людей навіть зі своїми рідними дітьми й онуками, які швидше і глибше реагують на виклики плинного довілля і більш динамічно змінюють (трансформують, переконають) власну картину світу.

Усебічну відповідь на запитання, що таке “картина світу”, пропонує Мартін Хайдеггер: “Картина світу буде нібито полотном існуючого в цілому... Скласти собі картину чогось означає: поставити перед собою існуюче так, як воно є, і постійно мати його ось так поставленим перед собою... У цьому “скласти картину” звучить компетентність, оснащеність, цілеспрямованість. Де справа доходить до картини світу, там виноситься кардинальне рішення щодо існуючого в цілому. Буття існуючого шукають і знаходять у представленості існуючого... “ [цит. за 10, с. 20]. І далі він наголошує на тому, що в представленні світу у вигляді його картини найважливішим є співвіднесення наявного як такого, що протистоїть тому, хто представляє, з тим, хто представляє, і введення таким чином наявного у відношення до нього як до *області визначення*. Важливим тут є використання слова представити (а не уявити, рос. *вообразить*), яке, на нашу думку, задає певну межу, рамку реальності можливостям індивідуального конструювання картини світу, пропонує означувати (визначати) складники власної картини з урахуванням *області визначення* іншого (інших).

За П'яже, картина світу індивіда задає простір його психічної реальності. Онтологізація психічної реальності, її розуміння не як метафори, а як факту, досягається шляхом визначення ліміту її змінності і розгляду такої властивості, як оберненість [5]. Г. С. Абрамова, взявши за основу точку зору Ж. П'яже, стверджує, що головною властивістю психічної реальності є її оберненість та узагальнення Я-концепції та концепції іншої людини [10].

Якими є ті міні-сенси, що утворюють ієрархію смислу життя в старості? Тут має місце своєрідне взаємопроникнення: метанаративи поглинають конкретні наративи, а вже потім

проникають у них і там розпадаються на шматки – так звані “теми буття”.

Серед метанаративів старості ми виділяємо дві категорії. Першою є теми буття, які в психодрамі зветься “великими фігурами”: час-простір, життя, смисл життя, смерть, доля, життєвий вибір, істина, любов, свобода, відповідальність, віра тощо. З іншого боку, ментальна модель проявляється також у метанаративі про значущого іншого. Значущий інший, який часто вже не існує, залишається провідною “темою буття” і конституюючою складовою “оживлення” світу, надання ментальній моделі світу діалогічного характеру.

Отже, у ментальній моделі фіксується і в автонаративі експліцитується створений людиною власний суб’єктивний світ. Функція такого творення сьогодні активно обговорюється в психологічних дослідженнях, зокрема, екзистенційної спрямованості. Останні, як відомо, спираються на постмодерністські концепції *авторства, відповідальності і свободи*. З цього приводу Ірвін Ялом зазначає: “Я використовую слово *відповідальність* в одному специфічному смислі – в тому самому смислі, що і Жан-Поль Сартр, коли він писав, що бути відповідальним значить бути “безумовним автором події або речі”. Відповідальність означає авторство. Усвідомлювати відповідальність – значить усвідомлювати творення самим собою свого “Я”, своєї долі, своїх життєвих неприємностей, своїх почуттів і навіть своїх страждань, якщо вони мають місце” [11, с. 245].

За Яломом, “вибух смислу” відбувається саме тоді, коли людина усвідомлює свою конституюючу функцію. Як приклад Ялом наводить героя одного з романів Сартра, який зустрічається із самим “мозком речей” – сутністю, яка не має ні форми, ні значення доти, доки він сам їх не внесе. Світ набуває смислу, тільки будучи конституїтованим людською істотою – у термінах Сартра, “самістю”. У світі немає жодного значення або смислу поза або незалежно від самості. Відповідно до цього свобода ще більша ніж відповідальність за світ (тобто насичення світу смислом): “ми повністю відповідальні за своє життя, не тільки за свої дії, але й за свою нездатність діяти” [там само, с. 246].

Для нашого аналізу проблем авторства, відповідальності і свободи в старості має принципове значення ремарка Ялома щодо того, що усвідомлення й того, й іншого – і факту власного конституювання себе і світу, і власної відповідальності – серйозно лякає будь-яку людину (додамо: не тільки стару). Виходить, що ніщо у світі не має жодного значення (смыслу), окрім породженого мною. Немає ні правил, ні етичних норм, ні цінностей, жодного зовнішнього референта. Усвідомлення цього призводить до відчуття пустоти, відсутності опори під ногами (це відчуття Ялом називає *groundlessness*). Саме тому Ялом активно підтримує будь-які прояви активності пацієнтів у власному конституюванні, творенні світу, боротьби за це з іншими його “творцями”, іншим баченням світу [там само]. Так, розповідаючи в іншій своїй роботі про хвору на рак Паулу, яка брала участь у створенні перших груп взаємодопомоги онкохворих і в своєму термінальному стані прожила ще багато років, хоча постійно конфліктувала з лікарями, Ірвін Ялом зазначає: “... я думав про нещодавні геріатричні дослідження, які виявили позитивну кореляцію між особистісними якостями і довголіттям: постійно конфліктні, параноїдні та наполегливі пацієнти в основному живуть довше. Однак краще вже злюща та розлючена, однак жива Паула, ніж Паула, яка спокійно лежить під землею!” [12, с. 53].

Ще один аспект смисложиттєвого творення пов’язаний, за Яломом, із самооцінкою, яка в старості, як відомо, часто серйозно знижується. Експериментальні дослідження, проаналізовані Яломом, свідчать про те, що індивід з високою самооцінкою може мати низький показник смислу життя, однак той, у кого низька самооцінка, не може мати високого показника смислу. Як і вважав Еріксон, людина повинна розв’язати задачу встановлення самоцінності й особистої ідентичності, перш ніж вона буде здатна розвинути задовільне відчуття життєвого смислу [13]. Позитивний життєвий смисл залежить від наявності певної гармонії між цілями і цінностями людини, з одного боку, і ролями і потребами соціальної структури, до якої він включений, – з іншого. Показано також, що людина відчуває своє життя більш осмисленим, коли відчуває себе такою, яка наближається до досягнення своїх цілей із задовільною

швидкістю. Останні моменти (гармонія між власними цілями і потребами соціальної структури, а також задовільна швидкість досягнення цілей) принципово руйнуються в старості у зв'язку з невитребованістю старої людини. На жаль, це ж саме можна сказати щодо інших наведених Яломом висновків з емпіричних досліджень смислу життя. На жаль, оскільки першим у цьому списку йде такий: *відсутність відчуття смислу життя сприяє психопатології грубо лінійним чином: чим менше відчуття, тим більше психопатологія* [11].

Емпіричні дослідження свідчать, що належність до груп, відданість певній справі і наявність чітких життєвих цілей сприяє позитивному відчуттю смислу життя. Перелічені моменти не є, як відомо, провідними характеристиками старості. Не зовсім ясно також, як реалізувати в старості положення щодо того, що життєвий смисл потрібно розглядати в перспективі, яка розвивається: типи життєвого смислу протягом життя індивіда змінюються, крім того, формуванню життєвого смислу повинно передувати вирішення інших завдань розвитку.

З іншого боку, експериментальні дослідження свідчать про певні аспекти смисложиттєвого творення, які можуть показати напрям відповідної роботи з людьми похилого віку. Йдеться про те, що глибокі релігійні настановлення, а також самотрансцендентні цінності сприяють позитивному відчуттю смислу життя [11].

Одним з найбільш важливих питань виявляється пошук у старості так званої “нової ідентичності” (хто я і навіщо?), нового, безумовного смислу життя, гостро постає проблема його адекватності. Адже, за В. Франклом, смисл завжди йде попереду буття, задаючи його “темп” [14; 15; 16]. Існує також думка, що смисл – це потенційні можливості (буття, людини, діяльності тощо), а витягнення цього смислу із “тексту життя” і є тим, що звичайно зветься розвитком [17]. Від цього “темпу буття”, тобто темпів розвитку, не тільки в старості залежить практично вся життєдіяльність людини.

Якщо адекватний смисл життя віграє суттєву підтримуючу роль, таку необхідну в старості, то неадекватний зводиться до ерзаців-замінників. Доведено, що з утратою смислу життя пов'язані і алкоголізм, і наркоманія, й інші ознаки

життєвого вигорання, які нерідко притаманні старості. На думку В. Е. Чудновського, смисл життя – це не просто ідея, привласнена людиною, однак “особливе психічне утворення, яке, набуваючи відносної усталеності, еманіпувалося від умов, які його породили, і може суттєво впливати на життя людини” [18, с. 648] як конструктивно, так і деструктивно. Смисл життя є субстанціональним, тобто він є об’єктивною реальністю, яка характеризується певною внутрішньою єдністю, відотною усталеністю і самостійністю. Однак В. Франкл вважав, що смисл – це завжди також і конкретний смисл конкретної ситуації, відповідь на “вимогу моменту” [16]. Тому В. Е. Чудновський описує смисл життя як ієрархічну структуру “великого”, базового смислу і смислів “малих”, конкретних, ситуаційних. Ці ієрархії смислів багато в чому залежать від вікових особливостей їх побудови [18]. У нашому випадку можна говорити про взаємодію базового смислу і ситуаційних смислів, пов’язаних зі старістю.

Найбільш адекватною є ієрархія гармонійної взаємодії, коли головний компонент смислу є одночасно і провідним його складником, і елементом. Така взаємодія є динамічною, і може забезпечити розвиток смислових утворень, їх вікову діалектику. Разом з тим різні вікові етапи становлення смислу життя найчастіше характеризуються різними неадекватними структурами життєвих смислів (конгломерат, монолітна, розірвана та ін.) Для старості, на думку В. Е. Чудновського, є характерною структура смислу життя, яка розпадається, і це відбувається аналогічно іншим кризовим ситуаціям у житті людини [там само]. Тут можна говорити про “зворотний розвиток” смислу життя. Якщо раніше він був механізмом самотрансценденції і саморозвитку, тобто виходу особистості за власні межі і можливості, то в старості він приземлюється в малій ситуації і локалізується в ній. І тільки збереження або породження нової відповіді на запитання “навіщо?”, яка постає як смислоутворювальний фактор, може зупинити деструктування ієрархії смислів, її розпад.

Досить відомими є випадки такої актуалізації метицінності-смислу в похилому віці, яка принципово означувала і переструктурувала для особистості цей віковий період.

Відповідні приклади наведені нами в [7]. У зазначеній роботі також докладно проаналізовано просторово-часові координати ментальної моделі в старості, а також роль автонаративу в її побудові та презентації. Наратив про своє життя працює, з одного боку, на розширення життєвого простору в бік прожитого та пережитого, з іншого боку, як “зустрічний” вектор, який утримує старіння або навіть повертає вектор часу на 180 градусів.

О. О. Леонтьєв у книзі “Деятельный ум” наводить останні нотатки О. М. Леонтьєва щодо структури і процесу побудови часових і просторових координат образу світу, його ментальної моделі. На думку О. М. Леонтьєва, простір при побудові образу світу розширюється від поля активного сприйняття через поле відтворене й уявлюване до планетарного і космічного, коли простір стає вже не моїм, а людським. Що до часу, то він теж розширюється, причому не тільки в майбутнє (перспективне-заплановане, біографічне, “постбіографічне”, а також історичне-суспільне), а й у минуле, яке теж буває біографічним, “передбіографічним” та історичним. І все це, як вважає О. М. Леонтьєв, дорівнює “зараз” [19, с. 243]. Останнє є принциповим моментом у теоретичному розгляді старості та перспектив психологічної підтримки старих людей, адже ментальна модель світу, яка розширяється в часі і просторі в минуле, може бути для них підтримуючою і стабілізуючою. Її подієва фіксація в наративі може бути, за О. М. Леонтьєвим, локалізована не тільки в конкретному часі, а й взагалі не локалізована, або локалізована в біографічному часі, або локалізована в історичному (суспільному) часі.

Анрі Бергсон у книзі “Час і свобода” говорить про тісний зв'язок між відчуттям часу і самовідчуттям суб'єкта. Бергсон вважає, що саме сприймаючи час, людина відчуває себе як суб'єкт; у потоці часу вона сприймає тривалість, або безперервність. Саме ця безперервність є фактором, який проходить через людину як через суб'єкт, що відчуває. Крім того, в цьому сприйнятті часу людина відчуває себе також вільною, оскільки сприйняття потоку часу разом з відчуттям себе суб'єктом породжує почуття здатності творити в сучасному. “Сприймаючи час, – пише Бергсон, – я знову й знову

усвідомлюю, що кожен “момент часу” є зовсім новою подією, новим актом свідомості. Ці окремі “моменти часу” трансформуються мною, суб’єктом, що відчуває, в потік часу. І все ж, відображуючи у своїй свідомості потік часу, я виділяю в ньому окремі акти, з яких цей потік складається. І в цих окремих актах я як суб’єкт є вільним – я можу чинити вільно, або, інакше кажучи, “я можу потенційно завжди чинити інакше” [20].

Проблема відчуття часу в старості, тісно пов’язана зі специфікою часових координат ментальної моделі, є важливою для психологічної підтримки людей похилого віку. Здається на перший погляд, що саме для старості є адекватним базовий підхід сучасної психотерапії, який іде від З. Фрейда, відповідно до якого “причини індивідуальної поведінки слід знаходити в попередніх обставинах життя особистості” [11, с. 393]. Однак цитований автор схильний полемізувати з таким твердженням, оскільки “тут є витoki терапевтичного відчаю. Якщо ми детерміновані минулим, звідки береться здатність змінюватися?” [там само]. Ясно, що такий “терапевтичний відчай” є надзвичайно розповсюдженим при роботі з людьми похилого віку.

Однак, на думку І. Ялома, “існує багато способів пояснення, або систем причинного зв’язку, які не спираються на минуле... Наприклад, майбутнє (наше наявне уявлення про нього) не менше, ніж минуле, є детермінантою поведінки, і концепція майбутнього детермінізму витримує критику. **Така річ, як “ще ні”, суттєво впливає на нашу поведінку** (виділено нами. – М. С.). У людини – і на свідомому, і на неусвідомленому рівнях – існує відчуття задачі, ідеальне Я, множина цілей, до яких людина спрямована, знання про своє призначення і кінцеву смерть. Усі ці конструкти спрямовані в майбутнє, однак вони сильно впливають на внутрішній досвід і поведінку” [там само]. Згадаймо також характеристику майбутнього, яка належить Хайдеггеру (у роботі “Буття і час”, 1923) і найтіснішим чином пов’язує його інтерпретацію з минулим і сучасним. За Хайдеггером, майбутнє не просто приходить до нас, скоріше ми йдемо до нього зі своїми очікуваннями. Оскільки ці очікування породжуються в процесі витлумачення (інтерпретації) нами минулого, то майбутнє слід розуміти як *продовження минулого*. Що ж тоді сучасне? “Постійний процес трансформації минулого

в майбутнє” [цит. за 21, с. 84]. Не викликає сумніву, що така аргументація є дуже важливою щодо психотерапевтичних підходів до старості.

Отже, екзистенційна психотерапія схильна порівняно менше фокусуватися на минулому, а більше – на майбутньому, на подальших рішеннях і цілях, які очікують попереду. Специфічні аспекти місця майбутнього в ментальній моделі світу старої людини проаналізовано нами в [7]. А при роботі з минулим і сучасним, за Яломом, є важливими такі два аспекти. По-перше, важливо, щоб індивід не брав на себе непомірної відповідальності, навчився “вибачати собі за сучасне і минуле”. По-друге, психологічна реальність, як відомо, не ідентична історичній реальності (про розрізнення *життєвого шляху і біографії* щодо старості див., наприклад, [21]). І. Ялом посилається на Ранка, який, опонуючи Фройдю, вважав, що реконструкція минулого залежить не тільки від фактів, а й від настанови або реакції індивіда щодо них. “Проблема минулого, відповідно, – коментує Ялом, – це проблема пам’яті, тобто проблема свідомості... Інакше кажучи, – минуле реконститується сучасним. Людина схильна вибірково згадувати і синтезувати минуле, забезпечуючи відповідність теперішньому власному баченню себе. Оскільки через терапію людина змінює свій нинішній образ самої себе, вона може перевідтворити й реінтегрувати своє минуле” [11, с. 395 – 396].

Виходить, що така здатність до трансформації (плинність, рухомість) ментальної моделі світу в старості має підтримувальний характер і, більше того, є необхідною з усіх поглядів: і з погляду ставлення до себе, і з погляду ставлення до інших, і з погляду ставлення до довкілля. Принциповим у цьому плані є як смислове перетворення ментальної моделі, її насичення новими особистісними смислами, так і гнучка “розбудова” ментальної моделі в часових і просторових координатах. Добре, коли реінтеграція ментальної моделі має дієвий характер, однак у старості, зважаючи на принципові фізичні та фізіологічні зміни, обмежену мобільність тощо, основними ознаками такої трансформації, на нашу думку, можуть бути зміни в автонаративі, інакше кажучи, інтерпретаційні перетворення. І. Ялом блискуче порівнює

співвідношення між часовими координатами сучасного й минулого в побудові ментальної моделі з відношенням між розумінням і контекстом у герменевтиці: “Герменевтичний підхід до інтерпретації розглядає відношень між розумінням і контекстом: він стверджує, що засвоєння розуміння потребує певного контексту, однак це нове розуміння змінює сприйняття контексту. Отже, інтерпретація – це органічний процес, у якому контекст і розуміння послідовно перевідтворюють один одного. Цей же принцип може застосовуватися і до відношень між минулим і сучасним: минуле людини, на відміну від руїни старого храму, не фіксоване і не обмежене; воно створюється сучасним і в своїй постійно плинній символічній іманентності впливає на сучасне” [11, с. 396].

Проведений нами аналіз специфіки ментальної моделі світу в старості дає змогу зробити певні *висновки*. Так, основні характеристики ментальної моделі світу походять від епістемічної концепції наукової моделі. Це семіотичне підґрунтя моделі, задіяність різних пізнавальних процесів в її побудові, інструментальна і прагматична функції, динамічність та операціональність, які виявляються в процесі перетворення, конституюючий характер, проспективність та постійний пошук смислу в процесі моделювання. З іншого боку, зміст автонаративу, особливо в старості, відбиває провідні напрями побудови ментальної моделі світу, а саме: смисл життя старої людини як стрижень ментальної моделі, її ціннісно-орієнтувальна основа; просторово-часові координати ментальної моделі в старості; значущий інший як діалогова (децентраційна) підструктура ментальної моделі.

Важливим аспектом ментального моделювання світу в старості є утримання структури смислу життя, яка розпадається. Тільки збереження або породження нової відповіді на запитання “навіщо?”, що постає як смислоутворювальний фактор, може призупинити деструктування ієрархії смислів, її розпад. Така актуалізація мети-цінності-смислу в похилому віці принципово означає і переструктурує для особистості цей віковий період. Приклади пошуку і знаходження нових інтегративних життєвих смислів у старості (перетворення ментальної моделі) свідчать

про важливість цього процесу для збереження активності, компенсації інтелектуальних дефіцитів, узагалі для самозбереження.

Автонаратив утримує той старий смисл, який, з погляду старості, визнається адекватним, і сприяє його узгодженню з реальним актуальним смислом, смислом сьогодення, інакше кажучи, працює на взаємодію кристалізованої ментальної моделі світу і плинних ментальних репрезентацій.

Здатність до трансформації (плинність, рухомість) ментальної моделі світу в старості має, безумовно, підтримувальний характер. Мається на увазі і смислове перетворення ментальної моделі, її насичення новими особистісними смислами, і багатовекторний розвиток ментальної моделі в часових і просторових координатах. Основними ознаками такої трансформації є інтерпретаційні перетворення в автонаративі. Наратив про своє життя як певна зовнішня репрезентація его-ідентичної ментальної моделі працює в старості на утримання старого смислу життя та його узгодження з новими смислами, на розширення життєвого простору в бік прожитого та пережитого, а також як “зустрічний” вектор часу, який уповільнює старіння або навіть відхиляє чи перевертає напрям розвитку в старості, сприяє особистісному зростанню.

Література

1. *Смольсон М. Л.* Психологія розвитку інтелекту. – К.: Нора-друк, 2003.
2. *Мулуд М.* Анализ и смысл: Очерки семантических предпосылок логики и эпистемологии. – М.: Прогресс, 1979.
3. *Пономарев Я. А.* Развитие психологической организации интеллектуальной деятельности // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 53 – 80.
4. *Фомічова Л. І.* Розвиток інтелекту та проектування навчання (чуючі, глухі, слабчуючі дошкільники). – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1997.
5. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды: Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология: Пер. с фр. – М.: Просвещение, 1969.
6. *Проблеми психологічної герменевтики: Монографія // За ред. Н. В. Чепелевої.* – К.: Міленіум, 2004.

7. *Смульсон М. Л.* Екзистенційне наповнення наративу старості // Актуальні проблеми психології: Психол. герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 106 – 119.
8. *Фридман Д., Комбс Д.* Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия. – М., 2001.
9. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994.
10. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002.
11. *Ялом И.* Экзистенциальная психотерапия. – М.: Класс, 2000.
12. *Ялом И.* Мамочка и смысл жизни: Психотерапевтические истории. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
13. *Ericson E. H.* The Life Cycle Completed: A Review. – N. Y.: Norton, 1982.
14. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999.
15. Психология старости: Хрестоматия. – Самара: Бахрах-М, 2004.
16. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990.
17. *Карпіловська С. Я.* До питання смислової саморегуляції особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. акад. С. Д. Максименка – К., 2004. – Т. 6, ч. 3. – С. 130 – 136.
18. *Чудновский В. Э.* К проблеме адекватности смысла жизни // Психология старости: Хрестоматия. – Самара: Бахрах-М, 2004. – С. 647 – 658.
19. *Леонтьев А. А.* Деятельный ум (Деятельность, Знак, Личность). – М.: Смысл, 2001.
20. *Bergson H.* Zeit und Freiheit. – Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1994.
21. *Хойфт Г., Крузе А., Радебольд Г.* Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия. – М.: АCADEMIA, 2003.

© **Смульсон М. Л.**

З М І С Т

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Потенціал подолання складних життєвих обставин.....	3
<i>Чепелєва Н. В.</i> Ідентичність особистості в контексті психологічної герменевтики.	13
<i>Лебединська І. В.</i> Особистісні домагання як культурна реальність	25

ЖИТТЄВІ ДОМАГАННЯ І ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ

<i>Черемних К. О.</i> Життєві домагання як чинник професійного самоздійснення особистості	33
<i>Крайчинська В. А.</i> Життєвий досвід особистості: суперечливі соціально-психологічні настановлення	43
<i>Зарецька О. О.</i> Ситуативні чинники інтерпретації особистого досвіду	50

ПРОБЛЕМНИЙ ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД: ШЛЯХИ УСВІДОМЛЕННЯ І КОРИГУВАННЯ

<i>Алікіна Н. В.</i> Руйнівний досвід: суб'єктивне бачення.....	62
<i>Посохова В. В.</i> Життєві домагання й особливості життєвого планування особистості, схильної до інтернет-залежності.....	71
<i>Лазоренко Б. П.</i> Самоздійснення проблемної молоді через реалізацію особистого потенціалу	81
<i>Татенко Н. О.</i> Усвідомлення власної гідності у вимірі життєвих домагань (аналіз випадку з практики) ...	97

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ ОСОБИСТОСТІ

<i>Кляпець О. Я.</i> Значення власного дитячого досвіду у становленні шлюбно-сімейних домагань молоді...	105
<i>Шиловська О. М.</i> Вплив рівня домагань на усвідомлення власного досвіду дітьми	121
<i>Лепіхова Л. А.</i> Вплив досвіду на розвиток життєвих домагань молоді	128
<i>Смульсон М. Л.</i> Специфіка ментальної моделі світу в старості.....	139

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

- Титаренко Т. М.* Потенциал преодоления сложных
жизненных обстоятельств..... 3
- Чепелева Н. В.* Идентичность личности в контексте
психологической герменевтики. 13
- Лебединская И. В.* Личностные притязания как
культурная реальность 25

ЖИЗНЕННЫЕ ПРИТЯЗАНИЯ И ОПЫТ ЛИЧНОСТИ

- Черемных Е. А.* Жизненные притязания как фактор профес-
сионального самоосуществления личности..... 33
- Крайчинская В. А.* Жизненный опыт личности: спорные
социально-психологические установки 43
- Зарецкая О. А.* Ситуативные факторы интерпретации
личностного опыта 50

ПРОБЛЕМНЫЙ ЖИЗНЕННЫЙ ОПЫТ: ПУТИ ОСОЗНАНИЯ И КОРРЕКЦИИ

- Аликина Н. В.* Разрушительный опыт: субъективное
видение 62
- Посохова В. В.* Жизненные притязания и особенности
планирования жизни личности, склонной
к интернет-зависимости 71
- Лазоренко Б. П.* Самоосуществление проблемной молодежи
путем реализации личного потенциала 81
- Татенко Н. А.* Осознание собственного достоинства
в измерении жизненных притязаний (анализ
случая из практики)..... 97

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНЕННЫХ ПРИТЯЗАНИЙ ЛИЧНОСТИ

- Клянец О. Я.* Значение личного детского опыта в
становлении брачно-семейных притязаний молодежи . 105
- Шиловская Е. Н.* Влияние уровня притязаний на
осознание собственного опыта детьми..... 121
- Лепихова Л. А.* Влияние опыта на развитие жизненных
притязаний молодежи 128
- Смутьсон М. Л.* Специфика ментальной модели мира
в старости 139

CONTENTS

THEORETICAL PROBLEMS OF SOCIAL PSYCHOLOGY OF THE INDIVIDUALITY

<i>Tytarenko T.M.</i> Potential of coping difficult life circumstances.....	3
<i>Chepelyeva N.V.</i> Individual identity in the context of psychological hermeneutics.	13
<i>Lebedynska I.V.</i> Personal demands as a cultural reality	25

LIFE DEMANDS AND PERSONAL EXPERIENCE

<i>Cheremnykh K.O.</i> Life demands as the factor of professional self-actualizing of the person.....	33
<i>Kraichynska V.A.</i> Personal life experience: contradictory socio-psychological purposes	43
<i>Zaretska O.O.</i> Situational factors of interpretation the personal experience	50

QUESTIONABLE LIFE EXPERIENCE: WAYS OF REALIZING AND MODIFICATION

<i>Alikina N.V.</i> Destructive experience: subjective vision	62
<i>Posokhova V.V.</i> Life demands and peculiarities of person's life planning, inclined to internet-addiction.....	71
<i>Lazorenko B.P.</i> Youth self-actualization through the realization of personal potential.....	81
<i>Tatenko N.O.</i> Own dignity realizing in life demands dimension (analyzing the scene in practice).....	97

AGE-SPECIFIC PECULIARITIES OF PERSON'S LIFE DEMANDS

<i>Klyapets O.Y.</i> The importance of children's personal experience in matrimonial demands formation of youth ...	105
<i>Shulovska O.M.</i> Influence of demands' level on children's realizing own experience	121
<i>Lyepikhova L.A.</i> Influence of the experience on the development of youth life demands	128
<i>Smulson M.E.</i> Specificity of the mental world model in old age.....	139

- Наукові студії** із соціальної та політичної психології:
Н12 36. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 13 (16). – 160 с.

ISBN 996-621-165-4

У збірнику вміщено статті за підсумками наукового семінару, проведеного спільно лабораторією соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології АПН України і лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Автори статей досліджують аспекти минулого, сучасного і майбутнього в досвіді особистості, вікові характеристики її життєвих домагань. Під кутом зору герменевтичної парадигми окреслюються нові перспективи розгляду особистісного потенціалу, ідентичності, професійного і сімейного самоздійснення.

Для психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

В сборнике помещены статьи по результатам научного семинара, проведенного совместно лабораторией социальной психологии личности Института социальной и политической психологии АПН Украины и лабораторией когнитивной психологии Института психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины. Авторы статей исследуют аспекты прошлого, настоящего и будущего в опыте личности, возрастные характеристики ее жизненных притязаний. С точки зрения герменевтической парадигмы очерчиваются новые перспективы рассмотрения личностного потенциала, идентичности, профессионального и семейного самоосуществления.

Для психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

This annual includes articles describing results of the scientific seminar organized by laboratory of social psychology of the person of the Institute of Social and Political Psychology APS of Ukraine and laboratory of cognitive psychology of Kostuk's Institute of Psychology APS of Ukraine. Authors study aspects of past, present and future in the personal experience, age characteristics of life demands of a person. Hermeneutical paradigm describes new perspectives of viewing the individual potential, identity, professional and family self-actualization.

For psychologists, experts from interconnecting sciences, lecturers, postgraduate students and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 13 (16)

Редактор *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. І. Мяленка, В. В. Савінов*

Переклад анотацій (англ.) *А. С. Антоненко*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 2.12.2006 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 8,0. Обл.-вид. арк. 8,5.

Тираж 300 пр. Зам. № 596

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, оф. 101. Тел./факс 230-47-78
